

οποία άλλωστε ούτε ο ίδιος είχε μπορέσει να αντισταθεί: «Είχαμε άδικο για τους σωστούς λόγους», έγραφε στην αυτοβιογραφία του, προσθέτοντας ότι «εκείνοι που, ευθύς εξαρχής, κακολογούσαν τη ρωσική επανάσταση το έκαναν κυρίως για λόγους λιγότερο αξιέπαινους από το δικό μας σφάλμα. Υπάρχει τεράστια διαφορά ανάμεσα σ' έναν απογοητευμένο εραστή και σε πλάσματα ανίκανα να αγαπήσουν».⁷⁸

78. Arthur Koestler, «La corde raide», *Œuvres autobiographiques*, Robert Laffont, Παρίσι, 1994, σελ. 227 [ελλ. μτφ. Αντρέας Βαχλιώτης, Ένα βέλος στον ουρανό, Χατζηνικολή, 1979].

3

Φασισμοί

Για τον Τζορτζ Λ. Μος, τον Ζέεβ Στέρνχελ
και τον Εμίλιο Τζεντίλε

Μέσα στις τρεις τελευταίες δεκαετίες, η ιστοριογραφία του φασισμού γνώρισε σημαντική μεταβολή, διευρύνοντας το πεδίο της μελέτης της, τροποποιώντας τα μοντέλα της και χαράζοντας νέες κατευθύνσεις στην έρευνα. Ανάμεσα στους ιστορικούς που έχουν συμβάλει περισσότερο στην ανανέωση αυτή, οι Τζορτζ Λ. Μος, Ζέεβ Στέρνχελ και Εμίλιο Τζεντίλε κατέχουν πρωτεύουσα θέση. Δεν είναι οι μοναδικοί, ασφαλώς, που έχουν προσφέρει σημαντικές συνεισφορές,¹ όμως τα έργα τους προκάλεσαν αναμφί-

1. Βλ., για να αναφέρουμε λιγοστά μόνο έργα, Roger Eatwell, «Towards a new model of generic fascism», *Journal of Theoretical Politics*, IV, τχ. 1, 1992, σελ. 1-68 – Roger Griffin, *The Nature of Fascism*, Routledge, Λονδίνο, 1993 – Roger Griffin, *Modernism and Fascism. The Sense of a Beginning under Mussolini and Hitler*, Palgrave, Νέα Υόρκη, 2007 – Robert O. Paxton, *Le fascisme en action*, Seuil, Παρίσι, 2004 [ελλ. μτφ. Κατερίνα Χαλμούκου, *Η ανατομία του φασισμού*, Κέδρος, 2006] – Stanley G. Payne, *Fascism. Comparison and Definition*, University of Wisconsin Press, Μάντισον, 1980 – Stanley G. Payne, *A History of Fascism 1914-1945*, UCL, Λονδίνο, 1995 [ελλ. μτφ. Κώστας Γεώργιας, *Μια ιστορία του φασισμού: 1914-1945*, Φιλίστωρ, 2000] – Ismael Saz Campos, *España contra España. Los nacionalismos franquistas*, Marcial Pons, Μαδρίτη, 2003 – Federico Finchelstein, *Transatlantic Fascism. Ideology, Violence, and the Sacred in Argentina and Italy, 1919-1945*, Duke University Press, Ντάραμ & Λονδίνο, 2010.

βολα τις πιο πλούσιες συζητήσεις σε διεθνή κλίμακα. Ο Μος επικέντρωσε τις έρευνές του στη ναζιστική Γερμανία, ο Στέρνχελ στη Γαλλία της Τρίτης Δημοκρατίας κι ο Τζεντίλε στην Ιταλία του Μουσολίνι, όμως κι οι τρεις εντάσσουν το έργο τους σε μια συγκριτική προοπτική, όπου η έννοια του φασισμού αποτελεί τον κοινό ορίζοντα.

Αστερισμοί ιστορικών

Ο ρόλος του πρωτοπόρου ανήκει αναμφισβήτητα στον Μος, τον μεγαλύτερο σε ηλικία, ο οποίος έχει σήμερα αναγνωριστεί από όλους, δέκα χρόνια μετά το θάνατό του, σαν ένας από τους μεγάλους ιστορικούς του 20ού αιώνα. Η προσέγγισή του στη σύγχρονη ιστορία είναι αποτέλεσμα μιας αρκετά ιδιαίτερης διανοητικής διαδρομής, την οποία παρουσιάζει ωραία στα απομνημονεύματά του, που κυκλοφόρησαν μεταθανάτια.² Γεννήθηκε στις αρχές της Δημοκρατίας της Βαϊμάρης, σε μια ισχυρή οικογένεια της πρωσικής εβραϊκής ελίτ, με τον πατέρα του να κατέχει μια από τις μεγαλύτερες εκδοτικές αυτοκρατορίες της Γερμανίας. Μαζί με την οικογένειά του, υποχρεώθηκε να εγκαταλείψει τη χώρα το 1933 και συνέχισε τις σπουδές του πρώτα στο Κέμπριτζ, στη Μεγάλη Βρετανία, μετά στο Χάρβαρντ, στις Ηνωμένες Πολιτείες, όπου εγκαταστάθηκε το 1939. Αφού αφιέρωσε τη διατριβή του στην ιστορία της Μεταρρύθμισης, στράφηκε στη μελέτη του φασισμού και του ναζισμού. Η σταδιοδρομία του κύλησε, κατά το μεγαλύτερο μέρος, στο πανεπιστήμιο του Ουισκόνσιν, στο Μάντισον, ένα από τα πιο liberal του αμερικάνικου ακαδημαϊκού κόσμου. Έζησε επομένως το τέλος της Βαϊμάρης και την άνοδο του ναζισμού, το απόγειο και την εξαφάνιση του γερ-

2. George L. Mosse, *Confronting History. A Memoir*, University of Wisconsin Press, Μάντισον, 2000.

μανικού ιουδαϊσμού, τον αντιφασισμό της δεκαετίας του 1930 και τον πόλεμο, τον μακαρθισμό στην Αμερική της δεκαετίας του 1950 και τον αναβρασμό των πανεπιστημιούπολεων μέσα στην επόμενη δεκαετία. Εβραίος και ομοφυλόφιλος, αντλούσε από τις προσωπικές του αναμνήσεις κι εμπειρίες όταν έγραφε για το πρόβλημα της αστικής αξιοπρέπειας, για την πολύπλοκη σχέση μεταξύ εθνικισμού και σεξουαλικότητας, μεταξύ νόρμας και ετερότητας, μεταξύ εθνικισμού και καλλιτεχνικής πρωτοπορίας, καθώς και για την εικόνα του σώματος στη φασιστική αισθητική.

Ανήκοντας σε επόμενες γενιές, ο Στέρνχελ κι ο Τζεντίλε διαμορφώθηκαν μέσα από άλλες εμπειρίες. Ο πρώτος, καθηγητής ιστορίας στο πανεπιστήμιο της Ιερουσαλήμ, εκπαιδεύτηκε στο Ινστιτούτο Πολιτικών Σπουδών του Παρισιού, όπου παρουσίασε τη διατριβή του. Μολονότι αργότερα κράτησε αποστάσεις από το ίδρυμα αυτό, το έργο του φέρει το αποτύπωμα μιας ιστορίας των πολιτικών ιδεών μάλλον κλασικού είδους, αδιαπέραστης από τις επιρροές τόσο του μαρξισμού όσο και της κοινωνικής και πολιτισμικής ιστορίας. Όσο για τον Τζεντίλε, στάθηκε μαθητής του κυριότερου βιογράφου του Μουσολίνι και του βασικού ιταλού ιστορικού του φασισμού, του Ρέντσο Ντε Φελίτσε, απέναντι στον οποίο αναγνωρίζει το πνευματικό του χρέος.³ Απομακρύνθηκε ωστόσο από το δάσκαλό του, αφενός δίνοντας μικρότερη σημασία στη βιογραφία του ιδρυτή του φασισμού, αφετέρου προσανατολίζοντας τα έργα του περισσότερο προς την πολιτισμική ιστορία – σε σημείο που οι μεθοδολογικές του συγγενίες με τον Μος να είναι σήμερα πιο φανερές από εκείνες που τον συνδέουν με τον ιταλό του δάσκαλο.⁴ Όμως ο Ντε Φελίτσε

3. Emilio Gentile, Renzo De Felice. *Lo storico e il personaggio*, Laterza, Ρώμη-Μπάρι, 2003.

4. Ακριβώς απέναντι στον Μος ο Τζεντίλε αναγνωρίζει «το μεγαλύτερο χρέος» του (πρβλ. Emilio Gentile, *Il culto del littorio. La sacralizzazione della politica nell'Italia fascista*, Laterza, Ρώμη-Μπάρι, 2001, σελ. xi).

παραμένει ο δεσμός ανάμεσά τους, παρότι ο ίδιος κι ο Μος ήταν δυο ιστορικοί διαφορετικοί από πολλές απόψεις. Μικρότερος του Μος κατά δέκα χρόνια, ο Ντε Φελίτσε είχε διαμορφωθεί στην ιστορικοιστική σχολή του Ντέλιο Καντιμόρι και του Φεντερίκο Κάμποντ, για να ανακαλύψει το έργο του αμερικανού συναδέλφου του μόνο όταν είχε ήδη προχωρήσει την έρευνά του πάνω στο Μουσολίνι. Η προσέγγισή του απέναντι στο φασισμό ενοούσε την πολιτική και θεσμική ιστορία σε σχέση με τον πολιτισμό και την αισθητική που, απεναντίας, βρίσκονται στο επίκεντρο της προσοχής του Μος. Σε πείσμα αυτών των διαφορών, ο βιογράφος του Ντούτσε δεν έκρυβε το θαυμασμό του για τον αμερικανό ιστορικό, στον οποίο έβρισκε την εννοιολόγηση πολλών από τις διαισθήσεις του και ορισμένων αποτελεσμάτων των ερευνών του. Οι εργασίες του Μος τον βοήθησαν να ξεκαθαρίσει τη θεώρησή του για το φασισμό σαν ένα φαινόμενο με νεοτερική και «επαναστατική» φύση, να συλλάβει στην «εθνικοποίηση των μαζών» την πηγή της λαϊκής συναίνεσης απέναντι στο καθεστώς του Μουσολίνι, τέλος να αναζητήσει τις ρίζες του φασισμού σε μια αριστερή παράδοση με γιακωβίνικη μήτρα.⁵ Σε αντάλλαγμα, ο Ντε Φελίτσε έκανε πολλά για τη διάδοση του έργου του Μος στην Ιταλία, τη χώρα όπου βρήκε τη μεγαλύτερη απήχηση έξω από τις Ηνωμένες Πολιτείες (άσκησε επιρροή, σε μικρότερο βαθμό, και στη Γερμανία).⁶ Ο Μος, από την πλευρά του, έβλεπε στο βιογράφο του Μουσολίνι έναν ερευνητή που είχε εφαρμόσει συστηματικά στις εργασίες του μια μέθοδο συγγε-

5. Βλ. Renzo De Felice, «Prefazione» (1983), *Le interpretazioni del fascismo*, Laterza, Ρώμη-Μπάρι, 1995, σελ. vii-xxv, καθώς και την εισαγωγή του Ντε Φελίτσε στην ιταλική έκδοση του George L. Mosse, *La nazionalizzazione delle masse. Simbolismo politico e movimenti di massa in Germania (1815-1933)*, Il Mulino, Μπολόνια, 1975, σελ. 7-18.

6. Για την καθυστέρηση στη διάδοση του έργου του Μος στη Γαλλία, βλ. Stéphane Audoin-Rouzeau, «George L. Mosse. Réflexions sur une méconnaissance française», *Annales*, 2001, τχ. 1, σελ. 183-186.

νική με τη δική του, μελετούσε δηλαδή το φασισμό εσωτερικό», παίρνοντας στα σοβαρά τους ανθρώπους ιδέες του, την κουλτούρα του και την «αυτοπαρουσίασή» του, χωρίς να τα φιλτράρει μ' ένα εξωτερικό βλέμμα, κυρίως εκείνο του αντιφασισμού.⁷ Κατά κάποιο τρόπο, ο Ντε Φελίτσε είναι ο δεσμός που συνδέει τους τρεις ιστορικούς στους οποίους εστιάζει τούτο το κεφάλαιο. Από το 1983, υποδείκνυε τους Μος, Στέρνχελ και Τζεντίλε, καθώς και τον ιταλοαργεντινό κοινωνιολόγο Τζίνο Τζεράνι, σαν τους ιστορικούς που είχαν προσφέρει τις πιο σημαντικές και καινοτόμες συνεισφορές στην ανάλυση του φασισμού από τα τέλη της δεκαετίας του 1960.⁸ Ο Στέρνχελ, κι αυτός, αναγνώρισε πρόσφατα τις συγγενείες του με «τους ιταλούς κληρονόμους του Ρέντσο Ντε Φελίτσε», τον Πιερ Τζόρτζο Τζουνίνο και τον Εμίλιο Τζεντίλε, για τους οποίους «η εξήγηση του ιταλικού φασισμού έγκειται κυρίως στην ιδεολογία και στην κουλτούρα».⁹

Φασιστική κουλτούρα

Τι ήταν λοιπόν ο φασισμός; Αν και οι τρεις αυτοί ιστορικοί έδωσαν ο καθένας τη δική του απάντηση, συμμερίζονται όλοι έναν ορισμό επικεντρωμένο σε κάποια βασικά γνωρίσματα: ο φασισμός ήταν, ταυτόχρονα, επανάσταση, ιδεολογία, κοσμοθεωρία και κουλτούρα. Ήταν επανάσταση, γιατί ήθελε να οικοδομήσει μια νέα κοινωνία. Ήταν ιδεολογία, γιατί είχε αναδιατυπώσει τον

7. George L. Mosse, «Renzo De Felice e il revisionismo storico», *Nuova Antologia*, 1998, τχ. 2206, σελ. 177-186, κυρίως σελ. 185.

8. Renzo De Felice, «Prefazione» (1983), *Le interpretazioni del fascismo*, ό.π., σελ. ix.

9. Zeev Sternhell, «Morphologie et historiographie du fascisme en France», πρόλογος στην τρίτη έκδοση του *Ni droite ni gauche. L'idéologie fasciste en France*, Fayard, Παρίσι, 2000, σελ. 49.

εθνικισμό μέσα από μια προοπτική που, έχοντας απορρίψει τον μαρξισμό, εναντιωνόταν τόσο στον συντηρητισμό όσο και στον φιλελευθερισμό, αναζητώντας εναλλακτική οδό. Ήταν κοσμοθεωρία, γιατί τοποθετούσε το πολιτικό του σχέδιο σε μια θεώρηση της ιστορίας, ήθελε να δημιουργήσει έναν «νέο άνθρωπο» και παρουσιαζόταν σαν το προδιαγεγραμμένο πεπρωμένο του έθνους. Ήταν, τέλος, κουλτούρα, γιατί ήθελε να μεταμορφώσει το συλλογικό φαντασιακό, να μεταβάλει τους τρόπους ζωής, να καταργήσει κάθε διαχωρισμό ανάμεσα στην ιδιωτική και τη δημόσια ζωή. Πρόκειται φυσικά, σύμφωνα με τους τρεις ιστορικούς, για μια «δεξιά επανάσταση»,¹⁰ με κοινωνική κινητήρια δύναμη τα μεσαία στρώματα και με φιλοδοξία να οικοδομήσει έναν νέο πολιτισμό.¹¹ Με άλλα λόγια, πρόκειται για μια επανάσταση που ήταν ταυτόχρονα αντιφιλελεύθερη και αντιμαρξιστική, «πνευματική» και «κοινοτιστική».¹²

Για πολύ καιρό, η ιστοριογραφία θεώρησε το φασισμό ένα εκλεκτικό μάγμα φτιαγμένο από ετερόκλητα και μεταχειρισμένα υλικά, ικανό να οριστεί μόνο αρνητικά σαν αντιφιλελευθερισμός, αντικομμουνισμός, αντιδημοκρατία, αντισημιτισμός, αντιδιαφωτισμός, αλλά εντελώς ανίκανο να δημιουργήσει μια πρω-

10. Emilio Gentile, *Qu'est-ce que le fascisme? Histoire et interprétation*, Gallimard, Παρίσι, σελ. 152 [ελλ. μτφ. Βαγγέλης Κατσιφός, *Φασισμός. Ιστορία και ερμηνεία*, Αθήνη, 2013].

11. George L. Mosse, *La Révolution fasciste*, Seuil, Παρίσι, 2003, σελ. 71, και Zeev Sternhell, «Le concept de fascisme», στο Zeev Sternhell, Mario Sznajder & Maja Ashéri, *Naissance de l'idéologie fasciste*, Gallimard, Παρίσι, 1994, σελ. 23-24.

12. Zeev Sternhell, *Ni droite ni gauche. L'idéologie fasciste en France*, Seuil, Παρίσι, 1983, σελ. 273-274. Η πιο ριζοσπαστική εκδοχή αυτής της θέσης που υποστηρίζει τον «επαναστατικό» χαρακτήρα του φασισμού οφείλεται στον Α. Τζέιμς Γκρέγκορ, κατά τον οποίο ο φασισμός, κι όχι ο κομμουνισμός, ήταν η αληθινή επανάσταση του 20ού αιώνα, ταυτόχρονα λόγω της ιδεολογίας του, λόγω της προπαγανδιστικής του τεχνικής και λόγω της εκσυγχρονιστικής του πολιτικής (πρβλ. James Gregor, *The Fascist Persuasion in Radical Politics*, Princeton University Press, Πρίνστον, 1974).

τότυπη και αρμονική κουλτούρα. Σύμφωνα με το Νορμπέρτο Μπόμπιο, π.χ., η ιδεολογική συνοχή του φασισμού ήταν φαινομενική και οφειλόταν στη συγχώνευση αυτής της αρνητικής στάσης με άλλες αξίες, κληρονομημένες από μια αυταρχική και συντηρητική παράδοση που δεν είχε τίποτα το νεοτερικό κι ακόμα λιγότερο τίποτα το επαναστατικό: τάξη, ιεραρχία, υπακοή.¹³ Εναντία στη θεώρηση αυτή, οι τρεις ιστορικοί μας υπογραμμίζουν τη συνεκτικότητα του φασιστικού σχεδίου, το οποίο οικειοποιούνταν ασφαλώς πολλά προϋφιστάμενα στοιχεία, κατόρθωνε όμως να τα συγχωνεύσει σε μια νέα σύνθεση. Διαλυμένες μέσα στη φασιστική δίνη, οι συντηρητικές αξίες άλλαζαν τους κώδικές τους και επανεμφανίζονταν φορτισμένες με πρωτοφανείς, εξαιρετικά νεοτερικές, συνδηλώσεις. Ο κοινωνικός δαρβινισμός μεταμόρφωνε την οργανισμική ιδέα της κοινότητας, κληρονομημένη από το Παλιό Καθεστώς, σε μια μονολιθική θεώρηση του έθνους, θεμελιωμένου πάνω στη φυλή και προερχόμενου από μια διαδικασία φυσικής επιλογής. Ο μιλιταρισμός και ο ιμπεριαλισμός μεταμόρφωναν την απόρριψη της δημοκρατίας και της ισότητας σε λατρεία της εθνικής και φυλετικής τάξης πραγμάτων, την απόρριψη του ατομισμού σε λατρεία της μάζας, το ιπποτικό ιδεώδες του θάρρους σε βιταλιστική κι ανορθολογική λατρεία της μάχης, την ιδέα της δύναμης σε σχέδιο κατάκτησης και κυριαρχίας, την αρχή της αυθεντίας σε ολοκληρωτική θεώρηση του κόσμου.

Οι συνιστώσες του φασισμού ήταν οπωσδήποτε ανομοιογενείς. Βρίσκουμε εκεί καταρχήν μια ρομαντική παρόρμηση, δηλαδή έναν εθνικό μυστικισμό που εξιδανικεύει την παράδοση, συχνά κατασκευάζοντας, με κάθε είδους υλικά, ένα μυθικό παρελθόν. Η φασιστική κουλτούρα εξυμνεί τη δράση, την ανδροπρέ-

13. Norberto Bobbio, «L'ideologia del fascismo» (1975), *Dal fascismo alla democrazia. I regimi, le ideologie, le figure e le culture politiche*, Baldini & Castoldi, Μιλάνο, 1997, σελ. 61-98.

πεια, τη νεότητα, τη μάχη, μεταφράζοντάς τα σε μια ορισμένη εικόνα του σώματος, σε χειρονομίες, εμβλήματα και σύμβολα που όφειλαν να επανακαθορίσουν την εθνική ταυτότητα. Όλες αυτές οι αξίες ζητούσαν να αντιπαρατεθούν στα αντίθετά τους, που δηλώνονταν σε μια πληθώρα εικόνων ετερότητας: στην έμφυλη ετερότητα των ομοφυλόφιλων και των γυναικών που δεν αποδέχονταν υπάγωση θέση, στην κοινωνική ετερότητα των παρανόμων και των κακοποιών, στην πολιτική ετερότητα αναρχικών, κομμουνιστών και ανατρεπτικών, στη φυλετική ετερότητα των εβραίων και των αποικισμένων λαών. Όλες φέρουν τα στίγματα, στο σώμα και στο μυαλό, ενός «εκφυλισμού» που συμβολίζει το αντίθετο της αστικής φυσιολογικότητας, σωματικής αλλά και αισθητικής και ηθικής. Ο διανοούμενος που ζει στην πόλη, μακριά από τη φύση, δεν αθλείται, δεν φροντίζει το σώμα του και σκέφτεται αντί να δρα, ενσαρκώνει την ασθένεια και την παρακμή, στις οποίες αντιπαρατίθενται το σωματικό σφρίγος, το θάρρος, η περιφρόνηση του κινδύνου και η πολεμική ηθική του φασιστικού «νέου ανθρώπου». Εννοείται ότι ο εβραίος ενσαρκώνει με ιδεοτυπικό τρόπο αυτό το σύνολο αρνητικών γνώρισμάτων. Η εβραϊκότητα, η ομοφυλοφιλία και η θηλυκότητα είναι οι κατεξοχήν αρνητικές μορφές που επιτρέπουν στη φασιστική αισθητική να επεξεργαστεί τους θετικούς της μύθους της ανδροπρέπειας, της υγείας, της σωματικής και ηθικής υγιεινής.¹⁴ Όμως ο αστικός στιγματισμός της ομοφυλοφιλίας συνυπάρχει στο φασισμό με ένα ερωτικό φαντασιακό κληρονομημένο από την Männerbund (την αντρική κοινότητα των γερμανικών κινημάτων της νεολαίας πριν το 1914) και εμπνευσμένο από αισθητικά μοντέλα αρχαιοελληνικής καταγωγής, όπως τα είχε κωδικοποιήσει ο Βίνκελμαν

14. George L. Mosse, *Nationalism and Sexuality. Respectability and Abnormal Sexuality in Modern Europe*, Howard Fertig, Νέα Υόρκη, 1965, κεφ. VII, και George L. Mosse, *L'Image de l'homme. L'invention de la virilité moderne*, Abberville, Παρίσι, 1997, σελ. 157-180.

στα τέλη του 18ου αιώνα.¹⁵ Πολλοί συγγραφείς –από τον Πιερ Ντριέ λα Ροσέλ ως τον Ρομπέρ Μπραζιγιάκ, από τον Γιούλιους Έβολα ως τον Ερνστ Γιούνγκερ– υπόκειναν στη ζωνρή έλξη αυτού του μοναδικού μίγματος συντηρητικής ηθικής, κατασταλτικής ιδεολογίας και παραβατικού φαντασιακού.¹⁶

Με τη βοήθεια της ευγονικής και της φυλετικής βιολογίας, ο ναζισμός είχε μεταμορφώσει τα αρνητικά στερεότυπα της ετερότητας σε ιατρικές κατηγορίες. «Η έννοια της φυλής –γράφει ο Μος στηριγμένος στα έργα του Σάντερ Γκίλμαν– αφορούσε καταρχήν τους εβραίους, όμως η μεταμόρφωση των “αουτσάιντερ” σε ιατρικές περιπτώσεις τούς τοποθετούσε ξεκάθαρα έξω από τις κοινωνικές νόρμες. Η έννοια της ασθένειας επέτρεπε να καθιλωθούν ακόμα περισσότερο οι κοινοί εγκληματίες, οι ομοφυλόφιλοι και οι εβραίοι μέσα στην υποτιθέμενη ανωμαλία τους».¹⁷ Όμως δεν πρέπει να εξομοιώνουμε τις διάφορες μορφές ετερότητας ξεχνώντας ότι, στη ναζιστική κοσμοθεωρία, οι μορφές του εβραίου και του ομοφυλόφιλου δεν ήταν ταυτόσημες. Ο ομοφυλόφιλος στιγματιζόταν λόγω της «παρέκκλισης» του, επομένως λόγω της συμπεριφοράς του, ενώ ο εβραίος λόγω της ουσίας του. Ο πρώτος έπρεπε να «αναμορφωθεί» ή να «διορθωθεί», ο δεύτερος έπρεπε να εξοντωθεί.¹⁸ Αν ο φασισμός είχε κληρονομήσει από την αστική κοινωνία του 19ου αιώνα μια κανονιστική ιδέα αξιοπρέπειας, ο Τζεντίλε έχει δίκιο να υπενθυμίζει ότι η «αξιοπρέπεια με πολιτικά» δεν είναι ίδια με την «αξιοπρέπεια με στολή».¹⁹

15. George L. Mosse, *La Révolution fasciste*, ό.π., σελ. 244-245.

16. Ό.π., κεφ. 9.

17. George L. Mosse, «Bookburning and betrayal by the German intellectuals», *Confronting the Nation. Jewish and Western Nationalism*, Brandeis University Press, Χάνοβερ (Νιου Χαμσάιρ), 1993, σελ. 111.

18. Πρβλ. Saul Friedländer, «Mosse's influence on the historiography of the Holocaust», στο Stanley G. Payne, David Sorokin & John S. Tortorice (επιμ.), *What History Tells. George L. Mosse and the Culture of Modern Europe*, University of Wisconsin Press, Μάντισον, 2004, σελ. 144-145.

19. Πρβλ. Emilio Gentile, «A provisional dwelling. The origin and develop-

Παραδόξως, αυτή η ρομαντική παρόρμηση συνυπήρχε στο φασισμό με μια λατρεία της τεχνικής νεωτερικότητας που εικονογραφείται θαυμάσια από την εξύμνηση της ταχύτητας στους φουτουριστές και από το «χαλύβδινο ρομαντισμό» του Γιόζεφ Γκέμπελς, που ήθελε να συνδυάσει τη φυσική ομορφιά των γερμανικών δασών με τη βιομηχανική ισχύ των εργοστασίων Κρουπ. Υπάρχουν όλα τα στοιχεία μιας μεταμόρφωσης του πολιτισμικού πεσιμισμού του τέλους του 19ου αιώνα σε αντιδραστικό μοντερνισμό,²⁰ ικανό να ενεργοποιήσει τις αξίες της συντηρητικής παράδοσης σ' έναν αγώνα για την εθνική αναγέννηση με τα μέσα του ιμπεριαλισμού και του ολοκληρωτικού κράτους. Όμως η έννοια του «αντιδραστικού μοντερνισμού» ανακαλεί υπερβολικά την ετερογενή, αν όχι εντελώς εκλεκτική, ιδεολογική βάση του φασισμού ώστε να έχει την επιδοκιμασία των Μος, Στέρνχελ και Τζεντίλε. Δεν αποδίδουν κανένα «αντιδραστικό» χαρακτήρα στο φασισμό, που κατά τη γνώμη τους αποτελεί εξολοκλήρου επαναστατικό φαινόμενο. Σύμφωνα με τον Τζεντίλε, η έννοια του «φασιστικού μοντερνισμού» ή της «ολοκληρωτικής νεωτερικότητας» θα ήταν πολύ πιο ταιριαστή.²¹

Όλα τα συστατικά στοιχεία του φασισμού μπολιάζονται στον κορμό του εθνικισμού ο οποίος, στη μαζική κοινωνία, γνωρίζει ένα ποιοτικό μετασχηματισμό διευρύνοντας τις βάσεις του, τροποποιώντας τη γλώσσα του και στρατολογώντας τους ηγέτες του από τις λαϊκές τάξεις. Ο Φύρερ και ο Ντούτσε δεν είναι πια πολιτικοί αριστοκρατικής καταγωγής αλλά πληβείοι που, ξένοι

ment of the concept of fascism in Mosse's historiography», στο *What History Tells*, ό.π., σελ. 101.

20. Βλ. Jeffrey Herf, *Reactionary Modernism. Technology, Politics and Culture in Weimar and the Third Reich*, Cambridge University Press, Νέα Υόρκη, 1984 [ελλ. μτφ. Παρασκευάς Ματάλας, *Αντιδραστικός μοντερνισμός. Τεχνολογία, κουλτούρα και πολιτική στη Βαϊμάρη και το Τρίτο Ράιχ*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 1996].

21. Emilio Gentile, *Qu'est-ce que le fascisme?*, ό.π., κεφ. XI.

στους παραδοσιακούς τρόπους παιδείας των κυρίαρχων ελίτ, ανακάλυψαν την πολιτική κλίση τους στο δρόμο, στην επαφή με τις μάζες, στη διάρκεια των πολιτικών κρίσεων που προηγήθηκαν ή ακολούθησαν την πρώτη παγκόσμια σύγκρουση. Αυτή η μεταμόρφωση ολοκληρώνεται πράγματι αμέσως μετά τον Μεγάλο Πόλεμο, όταν ο φασισμός προσπαθεί να μπάσει στον πολιτικό αγώνα τη γλώσσα και τις μεθόδους της μάχης, όπως τις κληρονόμησε από τα χαρακώματα. Μεγάλη καμπή στην καρδιά της Ευρώπης, ο ολοκληρωτικός πόλεμος είχε κάνει τη βία κοινότητα και είχε βαναυσοποιήσει τις κοινωνίες, εξοικειώνοντάς τις με τη βιομηχανική σφαγή και τον μαζικό ανώνυμο θάνατο.²² Ως εθνικιστικό πολιτικό κίνημα, ο φασισμός πήγασε από αυτή την τραυματική εμπειρία. Ο Μος τον παρουσιάζει σαν τέκνο της «εθνικοποίησης των μαζών»,²³ η οποία επιταχύνθηκε έντονα κατά τον πόλεμο. Ήθελε να κινητοποιήσει τις μάζες δίνοντάς τους την ψευδαισθήση ότι είναι οι πρωταγωνιστές και όχι πια, όπως στις φιλελεύθερες κοινωνίες πριν το 1914, παθητικοί θεατές της πολιτικής.

– Η εθνικοποίηση των μαζών εκφράζεται σ' ένα σύνολο συλλογικών τελετών – πατριωτικές διαδηλώσεις, λατρεία των μαρτύρων, εορτασμός εθνικών επετείων, μνημεία, σημαίες και ύμνοι – που βρίσκουν την ολοκλήρωσή τους στη φασιστική και ναζιστική μυσταγωγία, στους λόγους του Μουσολίνι στην Πιάτσα Βενέτσια στη Ρώμη και του Χίτλερ στο στάδιο Ζέπελιν της Νυρεμβέργης. Με άλλα λόγια, ο φασισμός, από τη στιγμή που έγινε καθεστώς, εικονογραφεί με εύγλωττο τρόπο ένα φαινόμενο τυπικό της νεωτερικότητας: τον μετασχηματισμό του εθνικισμού

22. George L. Mosse, *Fallen Soldiers. Reshaping the Memory of the World Wars*, Oxford University Press, Νέα Υόρκη, 1990, κεφ. VII-VIII.

23. George L. Mosse, *The Nationalization of the Masses. Political Symbolism and Mass Movements in Germany from the Napoleonic Wars through the Third Reich*, Howard Fertig, Νέα Υόρκη, 1974.

→ ο ίδιος ο Μος
 Γενεσιολογία
 φασισμού
 στο έθνος

Εθνικισμός
 + ο ίδιος

σε πολιτειακή θρησκεία.²⁴ Πρόκειται για μια τάση την καταγωγή της οποίας ο Μος ανάγει στη Γαλλική Επανάσταση, με την ιεροποίηση των εκκοσμικευμένων θεσμών (όπως η Δημοκρατία), την πίστη στο έθνος, διακηρυγμένη σε συλλογικές γιορτές που αντέγραφαν τελετές θρησκευτικού τύπου, και την αναζήτηση ενός ύφους που επινοεί μια νέα σχέση μεταξύ αισθητικού και πολιτικού. Κατά μία έννοια, βλέπει στο φασισμό «έναν άμεσο απόγονο του γιακωβίνικου πολιτικού ύφους».²⁵ Με τον πανηγυρισμό των κατακτήσεών του και τη μνημόνευση των μαρτύρων του, ο φασισμός ακολουθεί τα ίχνη των επαναστατικών εορτών της Γαλλικής Επανάστασης. Όμως κληρονομεί επίσης τις πρακτικές μιας ορισμένης σοσιαλιστικής παράδοσης, γερμανικής κυρίως. Κινητοποιώντας τους εργαζόμενους γύρω από αξίες (χειραφέτηση, ισότητα, σοσιαλισμός) και εντάσσοντάς τους σε ισχυρές οργανώσεις (όχι μόνο πολιτικές και συνδικαλιστικές αλλά και αθλητικές, πολιτιστικές, νεολαιίστικες, κλπ), οι σοσιαλδημοκράτες είχαν δημιουργήσει μια νέα εκκοσμικευμένη θρησκεία, οικοδομημένη γύρω από σύμβολα όπως η κόκκινη σημαία και τελετές όπως οι διαδηλώσεις της Πρωτομαγιάς, με τη χορογραφία τους και τους ύμνους τους. Βέβαια, η μεγάλη διαφορά μεταξύ του σοσιαλισμού και του φασισμού έγκειται στο γεγονός ότι, στον πρώτο, η θρησκευτική διάσταση βρίσκει το αντίβαρό της σε μια στέρεα εδραίωση στον ορθολογισμό του Διαφωτισμού και σε μια έννοια της προλεταριακής χειραφέτησης που βρίσκεται στους αντίποδες του φασιστικού λαϊκισμού. Όμως αυτή η ουσιαστική διαφορά δεν εμπόδισε το σοσιαλισμό, πάντα κατά τον Μος, να ασκήσει σημαντική επίδραση πάνω στο φασισμό σαν μοντέλο από το οποίο μπορούσε να αντιγράψει ορισμένες μορφές, απορρίπτοντας την ίδια στιγμή τις αξίες του.²⁶

24. George L. Mosse, *The Nationalization of the Masses*, ό.π., κεφ. I, και George L. Mosse, *La Révolution fasciste*, ό.π., σελ. 75.

25. Ό.π., σελ. 26.

26. George L. Mosse, *The Nationalization of the Masses*, ό.π., κεφ. VII.

Η προσέγγιση αυτή δεν ταυτίζεται εντελώς με κείνη που επεξεργάστηκαν από τις δεκαετίες του 1930 και 1940 ο Έρικ Φέγκελιν και ο Ρεμόν Αρόν, προσέγγιση που ερμηνεύει το ναζισμό και τον κομμουνισμό σαν δυο «εκκοσμικευμένες θρησκείες» της νεωτερικότητας, διακριτές τη μία από την άλλη, που μοιράζονται όμως την ίδια απόρριψη του φιλελευθερισμού και τρέφονται από τις ίδιες εσχατολογικές βλέψεις.²⁷ Για τον Μος, ο φασισμός παρουσιάζει μια θρησκευτική διάσταση στο βαθμό που προκαλεί στους οπαδούς του μια προσχώρηση στηριγμένη περισσότερο στην πίστη παρά στην ορθολογική πεποίθηση, μελετά όμως κυρίως το στιλ του, τις πρακτικές του και τις αναπαραστάσεις του, αποδίδοντας μικρότερη σημασία στα ιδεολογικά του περιεχόμενα. Ακολουθώντας τον Μος, ο Τζεντίλε ορίζει το φασιστικό στιλ σαν «ιεροποίηση της πολιτικής», τη συμβολική της οποίας αναλύει: το ρόπαλο σαν εργαλείο μιας εξαγνιστικής και αναγεννητικής πολιτικής, το προσκλητήριο των μαρτύρων, το fascio littorio σαν σύμβολο ενότητας, χωρίς να ξεχνάμε το μύθο της λύκαινας, ιδρύτριας της Ρώμης.²⁸ Δείχνει κυρίως ως ποιο σημείο ο ίδιος ο φασισμός συνειδητοποιούσε τη θρησκευτική του διάσταση, την οποία ο Μουσολίνι διεκδικούσε ανοιχτά σ' ένα δοκίμιο γραμμένο σε συνεργασία με τον Τζοβάνι Τζεντίλε για την *Enciclopedia italiana*.²⁹ Από το 1922, η εφημερίδα *Il popolo d'Italia* σύγκρινε το φασισμό με το χριστιανισμό, εντοπίζοντας και στους δύο τόσο «μια πολιτική πίστη» όσο και «μια θρησκεία, μια στράτευση,

27. Eric Voegelin, *Les religions politiques*, Éditions du Cerf, Παρίσι, 1994, και Raymond Aron, «L'avenir des religions séculières», *Chroniques de guerre. La France libre 1940-1945*, Gallimard, Παρίσι, 1990, σελ. 925-948. Για την έννοια αυτή, βλ. κυρίως Emilio Gentile, *Les Religions de la politique. Entre démocratie et totalitarismes*, Seuil, Παρίσι, 2005.

28. Emilio Gentile, *Il culto del littorio*, ό.π., σελ. 43, 47, 53.

29. Ο Μουσολίνι όριζε εκεί τον φασισμό «μια θρησκευτική σύλληψη» (Benito Mussolini, «La doctrine du fascisme», στο Enzo Traverso (επιμ.), *Le Totalitarisme. Le XXe siècle en débat*, Seuil, Παρίσι, σελ. 125). Πρβλ. Emilio Gentile, *Il culto del littorio*, ό.π., σελ. 103.

μα πειθαρχία του πνεύματος».³⁰ Ακολουθώντας τον Ζαν-Πιερ Σιρονό, ο Εμίλιο Τζεντίλε υποδεικνύει στο φασισμό την τυπική δομή μιας θρησκείας αρθρωμένης γύρω από τέσσερις βασικές διαστάσεις: την πίστη, το μύθο, την τελετή και τη μέθεξη.³¹ Για να κατανοηθεί η πολιτική ιερουργία του φασισμού, η έννοια της «πολιτειακής θρησκείας» είναι κατά τη γνώμη του πολύ πιο κατάλληλη από εκείνη της αισθητικοποίησης της πολιτικής (επινοημένη από τον Βάλτερ Μπένγιαμιν το 1935, μετά την ανάλυση των κειμένων του Ερνστ Γιούνγκερ και του Φίλιπο Τομάζο Μαρινέτι,³² και χρησιμοποιημένη στη συνέχεια από τον Μος). Ο Τζεντίλε βρίσκει τον ορισμό αυτό μη ικανοποιητικό και υπογραμμίζει απεναντίας ότι, στο φασισμό, η αισθητικοποίηση της πολιτικής ήταν εντελώς αξεδιάλυτη από μια πολιτικοποίηση της αισθητικής, οι διάφορες εκδηλώσεις της οποίας ήταν υποταγμένες στα δόγματα μιας ιδεολογίας και στηριγμένες με τη δύναμη μιας πίστης.³³ Παρ' ολ' αυτά, η κινητοποίηση των μαζών, συνδεδεμένη με τις τελετουργίες της φασιστικής «θρησκείας», δεν αποσκοπούσε να τις μεταμορφώσει σε ιστορικά υποκείμενα αλλά μάλλον να τις περιορίσει, όπως έγραφε ο Ζίγκφριντ Κρακάουερ το 1936, σε καθαρή «διακοσμητική μορφή».³⁴ Αν δεν εντο-

30. Ο.π., σελ. 95.

31. Emilio Gentile, *Qu'est-ce que le fascisme?*, ό.π., κεφ. IX. Η αναφορά παραπέμπει στο Jean-Pierre Sironneau, *Sécularisation et Religions politiques*, Mouton, Χάγη, 1982.

32. Walter Benjamin, «L'œuvre d'art à l'ère de sa reproductibilité technique», *Œuvres III*, Gallimard, Παρίσι, 2000, σελ. 314-315 [ελλ. μτφ. Φώτης Τερζάκης, *Το έργο τέχνης στην εποχή της τεχνολογικής του αναπαραγωγιμότητας*, Επέκεινα, 2013]. Ο Μος ακολουθεί τον ορισμό του Μπένγιαμιν στο *The Nationalization of the Masses*, ό.π., κεφ. II.

33. Emilio Gentile, *Qu'est-ce que le fascisme?*, ό.π., σελ. 428-429.

34. Siegfried Kracauer, «Masse und Propagande», στο Ingrid Belke & Irina Renz (επιμ.), *Siegfried Kracauer 1889-1966*, Deutsche Schillergesellschaft, Μάρμπαχ αμ Νέκαρ, 1989 (*Marbacher Magazine*, τχ. 47), σελ. 88. Βλ. επίσης, στη γραμμή του Κρακάουερ, Peter Reichel, *La Fascination du nazisme*, Odile Jacob, Παρίσι, 1993, σελ. 243.

πίσουμε αυτή την πλευρά σημαίνει, για μια φορά ακόμα, ότι πέφτουμε θύματα μιας οπτικής απάτης που ταυτίζει το φασισμό με την αυτοπαρουσίασή του.

Ο Μος δεν ανήκει στο ιστοριογραφικό ρεύμα –του οποίου πρωτεργάτης ήταν ο Πάκομπ Λ. Ταλμόν και τελευταίος εκπρόσωπος ο Φρανσουά Φυρέ–³⁵ που θεωρεί φασισμό και κομμουνισμό δύο ολοκληρωτικά δίδυμα αδέρφια, έστω κι αν δέχεται να αναγνωρίσει την κοινή μήτρα τους στο γιακωβινισμό. Οι διαφορές μεταξύ φασισμού και κομμουνισμού είναι τέτοιες που δεν δέχεται να τους τσουβαλιάσει στην ίδια κατηγορία, υιοθετώντας έναν ορισμό που σταματάει στο μόνο κοινό τους γνώρισμα: τον αντιφιλελευθερισμό.³⁶ Στην πραγματικότητα, η συνέχεια που εντοπίζει μεταξύ γιακωβινισμού και φασισμού δεν αφορά την ιδεολογία και περιορίζεται στο πολιτικό στιλ (δύο διακριτοί τρόποι ιεροποίησης του έθνους).³⁷ Η εξομοίωση φασισμού και κομμουνισμού στην ίδια κατηγορία απορρίπτεται κι απ' τον Τζεντίλε, που υπογραμμίζει τη ριζική αντίθεση ανάμεσα στον εθνικισμό του μεν και το διεθνισμό του δε, αντίθεση που αναιρεί, κατά τη γνώμη του, κάθε «ιστορικό θεμέλιο» στην άποψη μιας υποτιθέμενης γενετικής συγγένειας μεταξύ των δύο.³⁸ Όσο για τον Στέρνχελ, δεν πιστεύει στη θέση του Φρανσουά Φυρέ, που υποστηρίζει «μια συνενοχή μεταξύ κομμουνισμού και φασισμού». Πέρα από τις επιφανειακές τους ομοιότητες, νομίζει, «είχαν εντελώς αντίθετη αντίληψη για τον άνθρωπο και την κοινωνία». Επιδίωκαν επαναστατικούς στόχους, όμως οι επαναστάσεις τους

35. Jacob L. Talmon, *Les Origines de la démocratie totalitaire*, Calmann-Lévy, Παρίσι, 1966, και François Furet, *Le Passé d'une illusion. Essai sur l'idée communiste au XXe siècle*, Robert Laffont/Calmann-Lévy, Παρίσι, 1995.

36. George L. Mosse, *Intervista sul nazismo*, Laterza, Ρώμη-Μπάρι, 1977, σελ. 77.

37. George L. Mosse, «Political style and political theory. Totalitarian democracy revisited» (1984), *Confronting the Nation*, ό.π., σελ. 65.

38. Emilio Gentile, *Qu'est-ce que le fascisme?*, ό.π., σελ. 98.

βρίσκονταν στους αντίποδες: η μία οικονομική και κοινωνική, η άλλη «πολιτισμική, ηθική, ψυχολογική και πολιτική», απέβλεπε να αλλάξει τον πολιτισμό αλλά σίγουρα όχι να καταστρέψει τον καπιταλισμό.³⁹ Αυτή η ριζική διαφορά παραπέμπει στην αντινομική σχέση που διατηρούν κομμουνισμός και φασισμός με την παράδοση του Διαφωτισμού, του οποίου ο ένας δήλωνε κληρονόμος και ο άλλος νεκροθάφτης.⁴⁰

Ο Μος θεωρεί την πολιτισμική ιστορία πεδίο κατά πολύ ευρύτερο από την ιστορία των ιδεών, έτσι όπως την ανακάλυψε όταν έφτασε στις Ηνωμένες Πολιτείες (την εκπροσωπούσε κυρίως το περιοδικό *Journal of the History of Ideas* του Άρθουρ Λαβτζόι, όπου δημοσίευσε τα πρώτα του άρθρα). Για να κατανοήσουμε το φασισμό, πιστεύει, η ιδεολογική και πολιτική ιστορία δεν αρκεί. Χρειάζεται επίσης να πάρουμε υπόψη μας τις αναπαραστάσεις του, τις πρακτικές του και την ικανότητά του να δίνει μορφή στα λαϊκά αισθήματα. Ένα συλλογικό φαντασιακό βρήκε στο φασισμό μια εστία, έναν καθρέφτη, έναν ενισχυτή και μια διέξοδο. Στην προοπτική αυτή, που δίνει προτεραιότητα στις πολιτισμικές και ανθρωπολογικές πλευρές απέναντι στην οικονομία και την κοινωνία, τις ιδεολογίες και τους θεσμούς, η παραδοσιακή ιστοριογραφία του φασισμού και του ναζισμού, εντελώς επικεντρωμένη στην πολιτική διάσταση των καθεστώτων, μπορεί ήρεμα να αγνοηθεί. Η μελέτη των συμβολικών μορφών, εμπνευσμένη από τον Ερνστ Κασίρερ, τον Άμπι Βάρμπουργκ και τον Ερνστ Καντόροβιτς, μοιάζει πολύ πιο γόνιμη.⁴¹ Ασφαλώς αυτή η προσέγγιση αποτελεί το δυνατό σημείο του έργου του

39. Zeev Sternhell, «Le fascisme, ce "mal du siècle"», στο Michel Dobry (επιμ.), *Le Mythe de l'allergie française au fascisme*, Albin Michel, Παρίσι, 2003, σελ. 405.

40. Zeev Sternhell, «Morphologie et historiographie du fascisme en France», ό.π., σελ. 106.

41. Πρβλ. την εισαγωγή στο George L. Mosse, *Masses and Man. Nationalist and Fascist Perceptions of Reality*, Howard Fertig, Νέα Υόρκη, 1980.

Μος, που έδωσε νέα πνοή στην ερμηνεία του φασισμού παίρνοντας στα σοβαρά τη γλώσσα του και τους μύθους του.⁴² Όμως αυτή η προσέγγιση έδειξε επίσης, στο πέρασμα των χρόνων, και όλες τις αδυναμίες της, καταλήγοντας σε μια πολιτισμική ιστορία που συχνά υποτιμά τη σημασία των ιδεολογιών, υποκαθιστώντας την κοινωνική ιστορία αντί να την ενσωματώνει. Στο πρώτο του μεγάλο έργο, *Η κρίση της γερμανικής ιδεολογίας* (1964), ο Μος είχε επιδοθεί στην αναζήτηση των ριζών του ναζισμού, τις οποίες εντόπιζε σ' ένα ευρύ πολιτισμικό κίνημα, ειδικά γερμανικό: τον *völkisch* («εθνολαϊκό») εθνικισμό. Μελετούσε τη γέννηση της γερμανικής ιδέας του Volk στο πλαίσιο του νεορομαντισμού, έπειτα τη «θεσμοποίηση» της ανάμεσα στο τελευταίο τέταρτο του 19ου αιώνα και τον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο, τόσο στον ακαδημαϊκό κόσμο όσο και στα κινήματα της νεολαίας, για να αναλύσει τέλος την ακμή της στον εθνικοσοσιαλισμό μετά το 1918.⁴³ Το σημαδιακό γνώρισμα αυτής της *völkisch* ιδεολογίας, πίστευε εκεί, ήταν η απόρριψη του Διαφωτισμού. Ερμηνεύοντας τον ναζισμό, τον παρουσίαζε τότε σαν μια νέα εκδοχή, περισσότερο επικεντρωμένη στην ανθρωπολογία και στην κουλτούρα παρά στην πολιτική, της παραδοσιακής θεωρίας του γερμανικού *Sonderweg*.⁴⁴ Σίγουρα μια πιο πολύπλοκη εκδοχή, την οποία την τεκμηριώνει εξαιρετικά σε πολιτισμικό επίπεδο, πάντως όχι ποιοτικά διαφορετική από τη διάγνωση που είχε εμφανιστεί την επομένη του πολέμου, όταν ο δρόμος του Ράιχ του Κάιζερ προς τη

42. George L. Mosse, *La Révolution fasciste*, ό.π., σελ. 10. Βλ. για το θέμα αυτό Seymour Drescher, David Sabean & Allan Shalin (επιμ.), «George Mosse and political symbolism», *Political symbolism in Modern Europe. Essays in Honor of George Mosse*, Transaction Books, Νιου Μπράνσγουικ (Νιου Τζέρσεϊ) & Λονδίνο, 1982, σελ. 1-19.

43. George L. Mosse, *The Crisis of German Ideology. Intellectual Origins of the Third Reich*, Grosset & Dunlap, Νέα Υόρκη, 1964.

44. Για τη διανοητική διαδρομή του Μος, βλ. τις διαφωτιστικές παρατηρήσεις του Steven E. Aschheim, «George L. Mosse at 80. A critical laudatio», *Journal of Contemporary History*, 1999, 34/2, σελ. 295-312.

νεοτερικότητα είχε αρχίσει να ερμηνεύεται σαν απόκλιση από το υποτιθέμενο δυτικό μοντέλο, ενσαρκωμένο στη Γαλλική Επανάσταση και το βρετανικό φιλελευθερισμό.⁴⁵ Από τη δεκαετία του 1970, απεναντίας, ο Μος άρχισε να εξερευνά –ίσως κάτω από την επιρροή της Σχολής της Φρανκφούρτης– τη σκοτεινή πλευρά του Aufklärung, την αρνητική διαλεκτική του οποίου ανάλυσε όχι σαν φιλόσοφος αλλά σαν ιστορικός του πολιτισμού.⁴⁶ Στο βαθμό που ο εθνικισμός αφομοίωνε τον αστικό κομφορμισμό, το ιδεώδες της Bildung –της παιδείας, της κουλτούρας και της αυτοβελτίωσης, εννοημένων ως οικουμενικών αξιών– είχε εκτοπιστεί στο χώρο των αυτσαίντερ, παίρνοντας όλο και πιο πολύ εβραϊκές αποχρώσεις. Το χάσμα που άνοιγε ο εθνικισμός ανάμεσα στην εκ μέρους του οικειοποίηση της αστικής αξιοπρέπειας (Sittlichkeit) αφενός και της εβραϊκής Bildung αφετέρου δημιουργούσε αμφιβολίες ως προς την ικανότητα του φιλελευθερισμού να αντιπαρατεθεί στην άνοδο του φασισμού.⁴⁷ Ο νεοτερικός εθνικισμός είχε γεννηθεί από τη Γαλλική Επανάσταση και η συνάντησή του με τη μαζική κοινωνία, στα τέλη του 19ου αιώνα, είχε θέσει τα θεμέλια για τη γέννηση του φασισμού, που έμελλε να συμβεί μετά τη ρήξη του 1914. Έτσι, ο φασισμός ενσάρκωνε την απόρριψη μιας ορισμένης φιλοσοφικής και πολιτισμικής κληρονομιάς του Διαφωτισμού (του ιδεώδους της Bildung) ενώ,

45. Για μια παρουσίαση της διαμάχης γύρω από τον Sonderweg, τον γερμανικό «ιδιαιτερό δρόμο», βλ. Davis Blackburn & Geoff Ely, *The Peculiarities of German History. Bourgeois Society and Politics in Nineteenth Century Germany*, Oxford University Press, Οξφόρδη, 1984. Για μια πιο πρόσφατη επικαιροποίηση, βλ. Federico Finchelstein, «Revisitando el Sonderweg alemán. Los historiadores, la tradición de la derecha y la ruta histórica de Bismarck a Hitler», *El Canon del Holocausto*, Prometeo, Μπουένος Άιρες, 2010, σελ. 73-98.

46. George L. Mosse, *Towards the Final Solution. A History of European Racism*, Howard Fertig, Νέα Υόρκη, 1978, κεφ. I. Η πλευρά αυτή υπογραμμίζεται στο Steven E. Aschheim, «George L. Mosse at 80», ό.π., σελ. 308.

47. George L. Mosse, «Jewish emancipation. Between Bildung and respectability» (1985), *Confronting the Nation*, ό.π., σελ. 131-145.

ταυτόχρονα, συνέχιζε και ριζοσπαστικοποιούσε άλλα συστατικά της στοιχεία (την εθnikοποίηση των μαζών). Οι μύθοι, τα σύμβολα και η αισθητική –οι ουσιαστικοί φορείς αυτής της διαδικασίας– πήραν έτσι πρωτεύουσα θέση στις εργασίες του Μος, σε βάρος των άλλων ιδρυτικών συστατικών του φασισμού.⁴⁸ Ο τελευταίος κληρονόμησε αναμφίβολα το πολιτικό του στυλ από το γιακωβινισμό, την αφετηρία της μεταμόρφωσης του εθνικισμού σε πολιτειακή θρησκεία, όμως η ιδεολογία του και η κοσμοθεωρία του σφυρηλατήθηκαν σε ριζική σύγκρουση με τη φιλοσοφία του Διαφωτισμού και όλες τις αξίες –ελευθερία, ισότητα, δημοκρατία, δικαιώματα του ανθρώπου– που είχε διακηρύξει η Γαλλική Επανάσταση. Ο Μος είχε επίγνωση του γεγονότος, όμως τα έργα του πολύ απέχουν από το να παίρνουν υπόψη τους όλες τις συνέπειες αυτής της διαπίστωσης.

Ιδεολογία

Από αυτή τη σκοπιά, οι εργασίες του Ζέεβ Στέρνχελ συνεισφέρουν σε μια αποκατάσταση της ισορροπίας. Δείχνοντας προτίμηση για την ιστορία των ιδεών, αυτός εντοπίζει τον πυρήνα του φασισμού στον Αντιδιαφωτισμό: «Μια ολική απόρριψη της θεώρησης του ανθρώπου και της κοινωνίας, όπως είχε διαμορφωθεί από τον Χομπς ως τον Καντ, από την αγγλική επανάσταση του 17ου αιώνα ως την αμερικανική και τη γαλλική επανάσταση».⁴⁹

48. Jay Winter, «De l'histoire intellectuelle à l'histoire culturelle: la contribution de George L. Mosse», *Annales*, 2001, έτος 56, τχ. 1, σελ. 177-181. Είναι επίσης η μία από τις δύο βασικές επικρίσεις που απεύθυνε ο Στέρνχελ στον Μος, με την άλλη να αφορά τη χρονολόγηση του φασισμού. Βλ. την επισκόπηση του Ζέεβ Στέρνχελ για το βιβλίο του Μος «The fascist revolution», στο *The American Historical Review*, 2000, τόμ. 105, τχ. 3.

49. Zeev Sternhell, «Le concept de fascisme», *Naissance de l'idéologie fasciste*, ό.π., σελ. 28-29.

Στοιχ
Ο ρομαντισ
The fascist
Sternhell
Αντιδιαφωτ
6 π.

Όμως η τάση να συρρικνωθεί ο φασισμός σ' ένα «ιδεολογικό αρχέτυπο»⁵⁰ και να συλληφθεί η ουσία του, με την «πλατωνική» έννοια, σε μια διανοητική διαδικασία απομονωμένη από τα κοινωνικά του συμφραζόμενα, παρουσιάζει εξίσου σημαντικά όρια, μολονότι διαφορετικά, με κείνα που εντοπίστηκαν ήδη στον Μος. Πράγματι, η προσέγγιση του Στέρνχελ χαρακτηρίζεται, πέρα από την αδιαφορία του για τη φασιστική μυθολογία και το φασιστικό συμβολισμό, από την προγραμματική απόρριψή του κάθε συνεισφοράς της κοινωνικής ιστορίας. Ο φασισμός, εξηγεί στους επικριτές του, έχει «βαθιές διανοητικές αιτίες», προσθέτοντας ότι, για να τον κατανοήσουμε, «η κοινωνική ιστορία δεν προσφέρει μεγάλη βοήθεια».⁵¹ Σε ένα σύνολο έργων που σταθερά επανεκδίδονται και εμπλουτίζονται, ο Στέρνχελ παρουσίασε το φασισμό σαν ιδεολογικό ρεύμα που εμφανίστηκε στη Γαλλία στα τέλη του 19ου αιώνα, την εποχή της Υπόθεσης Ντρέιφους, και ολοκληρώθηκε φυσικά με το καθεστώς του Βισί το 1940. Στις απαρχές του, υπήρξε η συνάντηση και η συγχώνευση ανάμεσα σε δύο πολιτικές παραδόσεις έως τότε αντινομικές, μια αριστερή και μια δεξιά. Η «επαναστατική δεξιά», πρώτη εκδήλωση του φασισμού, ήταν προϊόν μιας σύνθεσης ανάμεσα σε ρεύματα της δεξιάς που, κάτω από την επίδραση της μαζικής κοινωνίας, είχαν δώσει στον εθνικισμό τους λαϊκιστική απόχρωση, και σε ρεύματα της αριστεράς που, έχοντας περάσει από μια αναθεώρηση του μαρξισμού κι έχοντας απαλλαγεί από την παράδοση του Διαφωτισμού, είχαν πάρει εθνικιστικό προσανατολισμό. Η κοινή απόρριψη της πολιτικής δημοκρατίας και του φιλελευθερισμού ήταν η βάση αυτής της εκλεκτικής συγχώνευσης ανάμεσα σε λαϊκιστική δεξιά και εθνικιστική αριστερά που κατέληξε σε

50. Zeev Sternhell, «L'archetipo ideologico», συζήτηση με τον M. Diani και τη M. Nacci, *I viaggi di Erodoto*, 1988, τχ. 6, σελ. 89.

51. Zeev Sternhell, «Morphologie et historiographie du fascisme en France», ό.π., σελ. 50.

μια νέα μορφή «εθνικού σοσιαλισμού».⁵² Η άνοδος του κοινωνικού δαρβινισμού, του ρατσισμού, του αντιφιλελευθερισμού, του αντισημιτισμού, του αντιδημοκρατικού ελιτισμού, καθώς και μια κριτική της νεοτερικότητας στοιχειωμένη από την εμμονή της «παρακμής» είχαν δημιουργήσει ευνοϊκό έδαφος για τη γέννηση του φασισμού – ο μπουλανζισμός του είχε ανοίξει το δρόμο και η Υπόθεση Ντρέιφους τον ολοκλήρωσε. Οι πνευματικοί του γονείς ήταν ο Μορίς Μπαρές, με τη δική του σύνθεση «αυταρχισμού, λατρείας του ηγέτη, αντικαπιταλισμού, αντισημιτισμού κι ενός ορισμένου επαναστατικού ρομαντισμού»,⁵³ και ο Ζορζ Σορέλ, με την αντιυλιστική του αναθεώρηση του μαρξισμού με τη βοήθεια του Λε Μπον, του Μπερζόν, του Νίτσε και του Παρέτο,⁵⁴ πλάι στους οποίους θα έπρεπε να προσθέσουμε τους Ζορζ Βαλουά και Ζυλ Συρί, τους πρώτους θεωρητικούς του «εθνικού σοσιαλισμού». Το ιδεολογικό προφίλ του φασισμού, πάντα κατά τον Στέρνχελ, είχε λοιπόν διαμορφωθεί «σαφώς πριν το 1914» και η Γαλλία της Τρίτης Δημοκρατίας είχε σταθεί το πραγματικό του «εργαστήριο».⁵⁵ Ύψω από αυτό το διανοητικό αστερισμό, ο Στέρνχελ εντοπίζει ένα Zeitgeist σηματοδεδεμένο από μορφές όπως ο Εντουάρ Ντρυμόν, συγγραφέας του *Η εβραϊκή Γαλλία*, ο Σαρλ Μοράς, ιδρυτής της Action Française, ο κοινωνιολόγος Γκαμπρι-

52. Zeev Sternhell, *La Droite révolutionnaire. Les origines françaises du fascisme 1885-1914*, Gallimard, «Folio», Παρίσι, 1997 (1η έκδ. 1978).

53. Zeev Sternhell, *Maurice Barrès et le nationalisme français* (1972), Complexe, Βρυξέλες, 1985, σελ. 384.

54. Zeev Sternhell, «Le concept de fascisme», *Naissance de l'idéologie fasciste*, ό.π., σελ. 65.

55. Zeev Sternhell, «La droite révolutionnaire. Entre les anti-lumières et le fascisme», στο *La Droite révolutionnaire*, ό.π., σελ. x. Τη θέση αυτή υποστηρίζει επίσης, αν και με πιο μετριοπαθή τρόπο, ο αμερικανός ιστορικός Robert Soucy, *The French Fascism. The First Wave 1924-1933*, Yale University Press, Νιου Χέιβεν, 1986, και *The French Fascism. The Second Wave 1933-1939*, Yale University Press, Νιου Χέιβεν, 1995. Βλ. την παρουσίαση της «διαμάχης Στέρνχελ» στο δεύτερο τόμο, σελ. 8-12.

έλ Ταρντ, ο ιστορικός Ιπολίτ Τεν και ο ευγονιστής Ζορζ Βασέ ντε Λαπούζ. Το διανοητικό κλίμα του μεσοπολέμου όξυνε αναπόφευκτα αυτή την τάση του «εθνικού-σοσιαλισμού», επιτρέποντάς του να αναπτυχθεί και να κερδίσει μαζική βάση. Η φασιστική σύνθεση γνώρισε ένα καθοριστικό στάδιο με την άνοδο του Μουσολίνι στην εξουσία, στην Ιταλία, και μετά μια τρίτη φάση, κατά τη δεκαετία του 1930, σημαδεμένη από μορφές όπως ο «νεοσοσιαλιστής» Μαρσέλ Ντεά, ο πρώην κομμουνιστής Ζακ Ντοριό, οι «πνευματιστές» Μπερτράν ντε Ζουβενέλ, Τιερί Μολνιέ και Εμανυέλ Μουνιέ, ο βέλγος «σχεδιοκράτης» Ανρί Ντε Μαν, καθώς και ένα πλήθος από εστέτ και «κοινωνικούς εθνικιστές» όπως ο συγγραφέας Πιερ Ντριέ λα Ροσέλ κι ο Ρομπέρ Μπραζιγιάκ.⁵⁶

Στη διάρκεια της δεκαετίας του 1930, ο γαλλικός φασισμός γίνεται μαζικό πολιτικό φαινόμενο. Δεν εκπροσωπείται πια από μικρές ομάδες διανοουμένων, όπως ο Κύκλος Προυντόν, αλλά από κόμματα που συγκεντρώνουν δεκάδες χιλιάδες μέλη, όπως το Γαλλικό Λαϊκό Κόμμα του Ζακ Ντοριό και οι Πρασινοχίτωνες του Ανρί Ντορζέρ. Σύμφωνα με τον Στέρνχελ, το Βισί ολοκληρώνει την τροχιά του γαλλικού φασισμού σαν φυσική και λογική κατάληξη μιας μακριάς διαδρομής που είχε ξεκινήσει με την Υπόθεση Ντρέιφους, σαράντα χρόνια νωρίτερα. Η σαφήνεια με την οποία υποστηρίζεται η θέση αυτή στο *Ούτε δεξιά ούτε αριστερά* (1983) μαρτυράει, σύμφωνα με ορισμένους σχολιαστές, μια προφανή «τελεολογική» προσέγγιση.⁵⁷ Οι κριτικές αυτές όμως δεν έπεισαν τον Στέρνχελ που, σ' ένα μακροσκελές δοκίμιο που πρόσθεσε στην τρίτη έκδοση του βιβλίου του, επιβεβαιώνει τη θέση του: «Όλες οι αρχές που υποβαστάζουν τη νομοθεσία του Βισί

56. Zeev Sternhell, *Ni droite ni gauche*, ό.π.

57. Βλ. Robert Wohl, «French fascism. Both right and left: Reflections on the Sternhell controversy», *Journal of Modern History*, 1991, τχ. 63, σελ. 91-98, κυρίως σελ. 95. Για μια συνολική παρουσίαση της διαμάχης, βλ. António Costa Pinto, «Fascist ideology revisited: Zeev Sternhell and his critics», *European History Quarterly*, 1986, XVI, σελ. 465-483.

ήταν εγγεγραμμένες στο πρόγραμμα του εθνικισμού από τη δεκαετία του 1890».⁵⁸

Το βασικό όριο της θέσης του Στέρνχελ έγκειται, όπως έχουν υποδείξει πολλοί ιστορικοί, στην τάση να περιορίζεται η ιστορία του φασισμού στη διανοητική του γενεαλογία. Ακολουθώντας τον Μος, ο Τζεντίλε παραμένει πεισμένος ότι ο φασισμός είχε ανάγκη, για να γεννηθεί, τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, την «αληθινή του μήτρα»,⁵⁹ την κρίση του πολιτισμού χωρίς την οποία η σύνθεση που περιγράφει ο Στέρνχελ δεν θα είχε ποτέ ξεπεράσει το στάδιο των περιθωριακών και ανίσχυρων διανοητικών κύκλων.⁶⁰ Ο Μεγάλος Πόλεμος, ακριβώς, προκάλεσε την οριστική κατάρρευση της ευρωπαϊκής τάξης πραγμάτων που είχε προκύψει, πριν ένα αιώνα, από το Συνέδριο της Βιέννης, αμφισβήτησε ριζικά τη φιλελεύθερη τάξη κι έδωσε στον εθνικισμό ένα νέο χαρακτήρα, πολύ πιο επιθετικό, милитарιστικό, ιμπεριαλιστικό και αντιδημοκρατικό. Χωρίς αυτή τη ρήξη, η γέννηση του φασισμού και του ναζισμού δεν θα μπορούσε να συμβεί, κάτι που άλλωστε το παραδέχονταν κι οι πρωταγωνιστές του. Όπως ο Γιούνγκερ, που έβλεπε στον πόλεμο τη μήτρα του «Εργάτη» (Arbeiter), του «πολιτοφύλακα της εργασίας», ικανού να αναμορφώσει την κοινωνία προς την ολοκληρωτική κατεύθυνση με στρατιωτικούς τρόπους, ο Μουσολίνι θεωρούσε, στα τέλη του 1917, τη συνάντηση εθνικισμού και σοσιαλισμού σαν προϊόν του πολέμου, της εμπειρίας που είχε γεννήσει μια νέα εξουσία βγαλμένη από τα χαρακώματα (*trincerocrazia*).⁶¹ Παρότι ο Στέρνχελ αρνείται να πάρει υπόψη του «τη βαρύτητα και τις επιπτώσεις που έχουν οι ξι-

58. Zeev Sternhell, «Morphologie et historiographie du fascisme en France», ό.π., σελ. 46.

59. Emilio Gentile, *Qu'est-ce que le fascisme?*, ό.π., σελ. 85.

60. Ό.π., σελ. 413-415.

61. Ernst Jünger, *Le Travailleur* (1932), Christian Bourgois, Παρίσι, 1989, και Benito Mussolini, «Trincerocrazia» (1917), *Opera Omnia*, La Fenice, Φλωρεντία, 1951, τόμ. X, σελ. 140-143.

φολόγγες πάνω στη σκέψη»,⁶² εκείνο που γέννησε το φασισμό, στην Ιταλία, ήταν ο πόλεμος. Αυτός επέτρεψε τη συνάντηση ανάμεσα σ' ένα σοσιαλιστικό ρεύμα που έγινε εθνικιστικό (Μουσολίνι) και τον επαναστατικό συνδικαλισμό (Σέρτζο Πανούντσιο), το ριζοσπαστικό εθνικισμό (Ενρίκο Κοραντίνι, Αλφρέντο Ρόκο), τον αλυτρωτισμό (Ντ' Ανούντσιο), τον συντηρητικό φιλελευθερισμό (Τζοβάνι Τζεντίλε) και μια φουτουριστική πρωτοπορία που έγινε με τη σειρά της φιλοπόλεμη (Μαρινέτι). Ο Εμίλιο Τζεντίλε υπογραμμίζει ότι ο προγενέστερος του 1914 εθνικισμός δεν ήθελε να «αναγεννήσει» τον πολιτισμό, ενώ κι ο επαναστατικός συνδικαλισμός, παρά τις εθνικιστικές τάσεις του, αποσκοπούσε ακόμα στη χειραφέτηση των εργαζόμενων μέσα από μια γενική απεργία.⁶³ Μόνο μετά το Μεγάλο Πόλεμο το ρεύμα αυτό εγκατάλειψε το κοινωνικό του σχέδιο εν ονόματι του εθνικισμού για να εμπλακεί σε μια δράση όπου μάλιστα το εργατικό κίνημα αποτελούσε αγαπημένο στόχο επιθέσεων. Πολύ περισσότερο από τον φασισμό, θα μπορούσε να παρατηρήσει κανείς, ο Στέρνχελ έφερε στο φως έναν πρωτοφασισμό, τα συστατικά στοιχεία του οποίου δεν έμελλε να συνδυαστούν, να συγχωνευτούν και να ενωθούν αρμονικά παρά μόνο μετά την καμπή του 1914-1918. Στη βάση της προσέγγισής του, που ευνοεί την ιδεολογική ουσία του φασισμού μάλλον παρά τις συγκεκριμένες ιστορικές του εκδηλώσεις, ο Στέρνχελ δίνει την ίδια σημασία στους εκπροσώπους του Κύκλου Προυντόν και στους φασίστες ηγέτες της δεκαετίας του 1930, όχι πια εμψυχωτές κάποιου νεφελώδους γκρουπούσκουλου αλλά επικεφαλής μαζικών κομμάτων. Κοντολογίς, ο Στέρνχελ εξαλείφει τις διαφορές που διαχωρίζουν τον πρωτοφασισμό από το φασισμό, διαφορές που είχαν βρεθεί στο επίκεντρο της προσοχής των ιστορικών για δεκαετίες.

62. Francesco Germinario, «Fascisme et idéologie fasciste. Problèmes historiographiques et méthodologiques dans le modèle de Sternhell», *Revue française d'histoire des idées politiques*, 1995, τχ. 1, σελ. 39-78, κυρίως σελ. 63.

63. Emilio Gentile, *Qu'est-ce que le fascisme?*, ό.π., σελ. 416-418.

Άλλοι κριτικοί του Στέρνχελ υπογράμμισαν την περιορισμένη ισχύ της άποψής του ότι ο φασισμός αποτελεί σύνθεση ανάμεσα σε δυο πολιτικές παραδόσεις, από τις οποίες η μια προέρχεται από την αριστερά και η άλλη από τη δεξιά. Αυτή η θέση μπορεί να βρει στηρίγματα στη γαλλική και την ιταλική περίπτωση (με τις παραπάνω χρονολογικές διευκρινίσεις), δεν μπορεί όμως να γενικευτεί. Δεν βρίσκουμε καμιά αριστερή συνιστώσα στην καταγωγή δύο κύριων εκδοχών του φασισμού στην Ευρώπη, στο γερμανικό ναζισμό και στον ισπανικό φρανκισμό (και χωρίς να ξεχνάμε την πορτογαλική περίπτωση, καθώς και το φασιστικό νεφέλωμα της κεντρικής Ευρώπης). Πρόκειται επομένως για μια σύλληψη –μερικοί κριτικοί δεν δίστασαν να τη χαρακτηρίσουν «γαλλοκεντρική»–⁶⁴ που μετατρέπεται σε πρότυπο το γαλλικό φασισμό, δηλαδή ένα φασισμό, σε τελική ανάλυση, περιθωριακό. Ασύγκριτα πιο αδύναμος απ' ό,τι σε άλλες ευρωπαϊκές χώρες, ο γαλλικός φασισμός έφτασε στην εξουσία αργά, για πολύ σύντομη περίοδο, χάρι σε μια στρατιωτική ήττα και μια στρατιωτική κατοχή, χωρίς τις οποίες είναι αμφίβολο αν θα κατάφερνε ποτέ να γίνει καθεστώς.⁶⁵ Ήταν, επιπλέον, ένας φασισμός που τα γνωρίσματα του έμειναν για καιρό κυρίως διανοητικά και που η μεταμόρφωσή του σε καθεστώς, με τη μορφή της «Εθνικής Επανάστασης» του στρατηγού Πετέν, είχε το τίμημα ενός πολύ ιδιαίτερου συγκρητισμού με άλλα πολιτικά ρεύματα που συνδέονταν περισσότερο με την συντηρητική, αυταρχική και «νομιμόφρονη» βασιλική παράδοση παρά με τους ευρωπαϊκούς φασισμούς. Γι' αυτό, σύμφωνα με τον Ρόμπερτ Ο. Πάξτον, το καθεστώς του Βισί εντάσσεται τελικά στην κατηγορία των «κατοχικών φασισμών», από τους οποίους έλειπε ένα ουσιαστικό στοιχείο του

64. Francesco Germinario, «Fascisme et idéologie fasciste», ό.π., σελ. 54.

65. Philippe Burrin, «Le fascisme», στο Jean-François Sirinelli (επιμ.), *Histoire des droites en France, I. Politique*, Gallimard, Παρίσι, 1990, σελ. 603-652, κυρίως, για το ζήτημα του Στέρνχελ, σελ. 613-617.

αυθεντικού φασισμού: «μία επεκτατική πολιτική εθνικού μεγαλείου».⁶⁶

Επανάσταση ή αντεπανάσταση;

Κοινό στοιχείο των Μος, Στέρνχελ και Τζεντίλε είναι ότι υποτιμούν ένα βασικό στοιχείο του φασισμού: τον αντικομμουνισμό. Ασφαλώς, κανείς τους δεν αγνοεί την πλευρά αυτή, όμως κανείς τους δεν της αποδίδει αποφασιστικό ρόλο. Αυτή η υποτίμηση έχει διαφορετικές αιτίες. Στην περίπτωση του Μος, σχετίζεται κυρίως με την απαξίωση της ιδεολογικής διάστασης του φασισμού και με την προβολή των πολιτισμικών, αισθητικών και συμβολικών όψεών του. Στην περίπτωση του Στέρνχελ, απορρέει από την ερμηνεία του φασισμού σαν αντίδραση καθαρά αντιφιλελεύθερη ή, για την ακρίβεια, από την αναγωγή του φασισμού σε νεότερη έκφραση του Αντιδιαφωτισμού, του οποίου ο αντικομμουνισμός είναι απλώς μια παραλλαγή. Τέλος, οι Μος, Στέρνχελ και Τζεντίλε υποτιμούν τον αντικομμουνισμό επειδή επιμένουν στην «επαναστατική» φύση του φασισμού. Όμως ο αντικομμουνισμός διαμορφώνει το φασισμό από την αρχή έως το τέλος της πορείας του. Πρόκειται για αγωνιστικό, επιθετικό, ριζοσπαστικό αντικομμουνισμό που δίνει νέο χαρακτήρα στον εθνικισμό και μεταμορφώνει την «πολιτειακή θρησκεία» του σε σταυροφορικό πόλεμο εναντίον του εχθρού. Σαν αντιιμπολισμικός, ο φασισμός δεν μοιάζει καθόλου «επαναστατικός», αλλά μάλλον φαινόμενο τυπικά αντεπανάστατικό, που αντρώνεται στο εμφυλιοπολεμικό κλίμα που γεννήθηκε στην Ευρώπη μετά το 1917. Το κατασταλτικό κύμα μετά τον πόλεμο –σε Βερολίνο, Βαυαρία και Βουδαπέστη το 1919, στην ιταλική «κόκκινη διετία» (biennio rosso) το 1919-1920, στις βαλτικές χώρες το 1919-

66. Robert O. Paxton, *Le fascisme en action*, ό.π., σελ. 193.

1921, στη Βουλγαρία το 1923– αποτελεί μια από τις σημαδιακές του στιγμές. Η φασιστική επανάσταση δεν μπορούσε να οριστεί αλλιώς παρά σαν ριζική αντίθεση στην κομμουνιστική επανάσταση. Ήταν λοιπόν, με την έννοια αυτή, «επανάσταση ενάντια στην επανάσταση».⁶⁷ Κατά βάθος, αυτή η αντεπανάστατική διάσταση αποτελεί το κοινό βάθρο των φασισμών στην Ευρώπη, πέρα από τις συχνά διαφορετικές ιδεολογίες και διαδρομές τους. Ο Άρνο Τζ. Μάγερ έχει δίκιο να δηλώνει ότι «η αντεπανάσταση αναπτύχθηκε και έφτασε στην ωριμότητα σε όλη την Ευρώπη κάτω από τα γνωρίσματα του φασισμού».⁶⁸ Ακριβώς στο όνομα του αντικομμουνισμού, ο ιταλικός φασισμός, ο ναζισμός και ο φρανκισμός συμμαχούν σε κοινό μέτωπο κατά τον ισπανικό εμφύλιο πόλεμο. Από πολλές απόψεις, ο αντικομμουνισμός ήταν πολύ πιο ισχυρός από τον αντιφιλελευθερισμό στο φασισμό. Στην Ιταλία το 1922, όπως και στη Γερμανία δέκα χρόνια αργότερα, η σύγκλιση ανάμεσα στο φασισμό και τις παραδοσιακές ελίτ, με φιλελεύθερη και συντηρητική προέλευση, ήταν στη ρίζα της «νόμιμης επανάστασης» που επέτρεψε την άνοδο στην εξουσία σε Μουσολίνι και Χίτλερ. Δεν πρόκειται ασφαλώς να συρρικνώσουμε το φασισμό στον αντικομμουνισμό και μόνο ή, ακολουθώντας τη γραμμή του Ερνστ Νόλτε, σε αρνητικό «αντίγραφο» του κομμουνισμού.⁶⁹ Ο φασισμός προσπαθεί να συνδυάσει σε συνεκτικό σύστημα ιδεολογικά στοιχεία που γεννήθηκαν

67. Πρβλ. Mark Neocleous, *Fascism*, Open University Press, Μπάκιγγαμ, 1997, κεφ. III-IV.

68. Arno J. Mayer, *The Furies. Violence and Terror in the French and Russian Revolutions*, Princeton University Press, Πρίνστον, 2000, σελ. 67.

69. Ernst Nolte, *La Guerre civile européenne 1917-1945. National-socialisme et bolchevisme*, Éditions des Syrtes, Παρίσι, 2000 [ελλ. μτφ. Πάννης Καραπάς, *Ο ευρωπαϊκός εμφύλιος πόλεμος 1917-1945. Εθνικοσοσιαλισμός και μπολσεβικισμός*, Τροπή, 2015]. Η θέση αυτή υπήρχε ήδη στο πρώτο έργο του Νόλτε, στο πλαίσιο μιας πιο μετριοπαθούς προσέγγισης που συμπεριλάμβανε στο φασισμό και την Action française (Ernst Nolte, *Le fascisme dans son époque*, Julliard, Παρίσι, 1970, 3 τόμοι).

πριν τη ρωσική επανάσταση του 1917 και δεν υπάρχει αμφιβολία ότι ο αντικομμουνισμός του μολιάζεται πολύ φυσιολογικά πάνω στον κορμό του Αντιδιαφωτισμού. Όμως ο αντικομμουνισμός παραμένει απαραίτητος για να συγχωνευτούν αυτά τα διαφορετικά στοιχεία και κυρίως για να μετατραπεί μια ιδεολογία σε πολιτική και μια κοσμοθεωρία σε πρόγραμμα δράσης. Με άλλα λόγια, ο φασισμός δεν θα υπήρχε χωρίς τον αντικομμουνισμό, έστω κι αν δεν μπορούμε να τον ταυτίσουμε περιοριστικά μαζί του.

Τελικά, η ίδια η έννοια της φασιστικής επανάστασης, που χρησιμοποιούν πολύ συχνά οι τρεις ιστορικοί μας, μεταξύ άλλων και στον τίτλο των βιβλίων τους, είναι εκείνη που εγείρει περισσότερες αμφιβολίες. Κι αν έχουν δίκιο να υπογραμμίζουν τις αδυναμίες των μαρξιστικών ερμηνειών του φασισμού, έχουν άδικο να τις αγνοούν εντελώς, γιατί θα μπορούσαν να τους βοηθήσουν να κατανοήσουν την πραγματική εμβέλεια της «φασιστικής επανάστασης». Οι φασισμοί μπορεί μεν να εγκατέστησαν νέα καθεστώτα, καταστρέφοντας το κράτος δικαίου, τον κοινοβουλευτισμό και τη φιλελεύθερη δημοκρατία, όμως, με εξαίρεση την Ισπανία, πήραν την εξουσία με νόμιμους τρόπους, ενώ δεν ανέτρεψαν ποτέ την οικονομική δομή της κοινωνίας. Σε αντίθεση με τις κομμουνιστικές επαναστάσεις που τροποποίησαν ριζικά τις μορφές της ιδιοκτησίας, οι φασισμοί ενσωμάτωσαν πάντα στο σύστημα εξουσίας τους τις παλιές οικονομικές, διοικητικές και στρατιωτικές ελίτ. Με άλλα λόγια, η γέννηση των φασιστικών καθεστώτων επιβάλλει πάντα ένα βαθμό «όσμωσης» μεταξύ φασισμού, αυταρχισμού και συντηρητισμού. Κανένα φασιστικό κίνημα δεν έφτασε στην εξουσία χωρίς την υποστήριξη, παθητική έστω, των παραδοσιακών ελίτ.⁷⁰ Αυτό ισχύει ασφαλώς στο οικονομικό και κοινωνικό επίπεδο, επίσης όμως, σε κάποιο βαθμό, και στο ιδεολογικό επίπεδο, αν σκεφτούμε τη συνύπαρξη

70. Robert O. Paxton, *Le fascisme en action*, ό.π., σελ. 246-247.

του Μουσολίνι και του φιλελεύθερου Τζοβάνι Τζεντίλε στον ιταλικό φασισμό ή των καρλιστών και των φαλαγγιτών στον αρχικό φρανκισμό. Όταν μιλάμε για φασιστική «επανάσταση», πρέπει πάντα να χρησιμοποιούνται εισαγωγικά, αν δεν θέλουμε να θαμπωθούμε από τη γλώσσα και την αισθητική του ίδιου του φασισμού. Ο Φιλίπ Μπυρέν ήταν εύστοχος όταν όρισε το φασισμό σαν «επανάσταση χωρίς επαναστάτες».⁷¹

Η επιμονή σχετικά με αυτή την «επαναστατική» μήτρα του φασισμού παρασύρει τους ιστορικούς μας και τους κάνει να υποτιμήσουν, ή και να αρνηθούν, την παρουσία μιας συντηρητικής συνιστώσας μέσα στο φασισμό. Και οι τρεις επιμένουν στη νεοτερική του διάσταση, στην επιθυμία του να οικοδομήσει ένα «νέο πολιτισμό» και στον ολοκληρωτικό του χαρακτήρα, λησμονώντας υπερβολικά γρήγορα ότι ο συντηρητισμός συνοδεύει τη νεοτερικότητα, της οποίας είναι μία από τις όψεις, και ότι ακόμα και η ιδεολογία της κλασικής αντεπανάστασης –π.χ. αυτή του Ζοζέφ ντε Μεστρ, όπως είχε δείξει ο Αϊζάια Μπερλίν σ' ένα λαμπρό δοκίμιο– προεικονίζει ορισμένες πλευρές του φασισμού.⁷²

Για τον Μος –η συμφωνία του με τον Γιάκομπ Λ. Ταλμόν περιορίζεται εκεί– ο φασισμός είναι ολοκληρωτικός στο βαθμό που συνδέεται με μια ορισμένη γιακωβίνικη παράδοση. Για τον Στέρνχελ, είναι ολοκληρωτικός ως νεοτερική κριτική του Διαφωτισμού που αποσκοπεί στην αναγέννηση της εθνικής κοινότητας.⁷³ Και για τον Τζεντίλε, σαν σχέδιο εκσυγχρονισμού της κοινωνίας θεμελιωμένο πάνω στη λατρεία της τεχνικής και πά-

71. Philippe Burrin, «Le fascisme: la révolution sans révolutionnaires», *Le Débat*, 1986, τχ. 38.

72. Isaiah Berlin, «Joseph de Maistre et les origines du totalitarisme», *Le Bois tordu de l'humanité*, Albin Michel, Παρίσι, 1992 [ελλ. μτφ. Γιώργος Μερτίκας, «Ο Joseph de Maistre και οι απαρχές του φασισμού», *Το σαθρό υλικό του ανθρώπου*, Κριτική, 2015].

73. Zeev Sternhell, «Fascism», στο Roger Griffin (επιμ.), *International Fascism. Theories, Causes and the New Consensus*, Arnold, Λονδίνο, 1998, σελ. 34.

νω στο μύθο του νέου ανθρώπου (κάτι που κάνει, κατά τη γνώμη του, τη φασιστική ιδεολογία «τον πιο πλήρη εξορθολογισμό του ολοκληρωτικού κράτους»).⁷⁴ Όμως οι προσεγγίσεις αυτές πολύ απέχουν από το να αποδίδουν όλη την πολυπλοκότητα της σχέσης που διατηρεί ο φασισμός με το συντηρητισμό. Άλλοι ιστορικοί, με μεγαλύτερη έγνοια να παραπέμψουν την ιδεολογική και προπαγανδιστική πρόσοψη του καθεστώτος στο κοινωνικό και πολιτικό της περιεχόμενο, μίλησαν απεναντίας για «αποτυχία των ολοκληρωτικών φιλοδοξιών του φασισμού».⁷⁵ Υπογράμμισαν έτσι, στην ιταλική περίπτωση, τη γραφειοκρατικοποίηση και τη συντηρητική σταθεροποίηση του καθεστώτος κατά τη δεκαετία του 1930, όταν το φασιστικό κόμμα είχε πρακτικά απορροφηθεί μέσα στον κρατικό μηχανισμό (αντίστροφα από ό,τι συνέβη στη Γερμανία).⁷⁶ Ο μοντερνισμός που διακήρυσσαν και διεκδικούσαν ο γερμανικός ναζισμός και ο ιταλικός φασισμός δεν εμπόδιζε τα δυο αυτά καθεστώτα να αφομοιώσουν συντηρητικά ρεύματα τη στιγμή της εγκαθίδρυσής τους, ούτε τα εμπόδιζε να ενσωματώσουν ολόκληρους πυλώνες του συντηρητισμού στο σύστημα εξουσίας τους. Ακριβώς από συντηρητικό πνεύμα ή από συντηρητικά ανακλαστικά, και όχι από βαθύτερη υιοθέτηση της κοσμοθεωρίας του και του σχεδίου του για φυλε-

74. Emilio Gentile, *Qu'est-ce que le fascisme?*, ό.π., σελ. 407. Για τη διαδικασία της νομικής και πολιτικής οικοδόμησης του ολοκληρωτικού κράτους στην Ιταλία, βλ. κυρίως Emilio Gentile, *La via italiana al totalitarismo. Il partito e lo Stato nel regime fascista*, La Nuova Italia Scientifica, Ρώμη, 1995.

75. Nicola Tranfaglia, *La prima guerra mondiale e il fascismo*, UTET, Τορίνο, 1995, σελ. 635. Η διαπίστωση αυτή είχε ήδη προβληθεί στο Alberto Acquarone, *L'organizzazione dello Stato totalitario*, Einaudi, Τορίνο, 1965, καθώς και στο Renzo De Felice, *Mussolini il Duce. II. Lo Stato totalitario 1936-1940*, Einaudi, Τορίνο, 1981, κεφ. I. Για τις διακυμάνσεις στην προσέγγιση του Ντε Φελίτσο στο ζήτημα της φύσης του φασιστικού ολοκληρωτισμού, βλ. Emilio Gentile, *Renzo De Felice*, ό.π., σελ. 104-111.

76. Renzo De Felice, «Introduzione», *Le interpretazioni del fascismo*, ό.π., σελ. xvi.

τική κάθαρση και κυριαρχία, οι γερμανικές οικονομικές ελίτ και ο γερμανικός στρατός υποστήριξαν το χιτλερικό καθεστώς, για να γίνουν απαραίτητα συστατικά της πολυκρατίας του.⁷⁷ Και ο Μουσολίνι, συνειδητοποιώντας ότι αν ήθελε να εδραιώσει την εξουσία του έπρεπε να αποκτήσει την υποστήριξη των βασικών συντηρητικών δυνάμεων της ιταλικής κοινωνίας, πρώτα αποδέχτηκε να οικοδομήσει το καθεστώς του κάτω από τον ίσκιο της μοναρχίας του Βιτόριο Εμανουέλε Γ' και μετά αποφάσισε να έρθει σε συμβιβασμό με την καθολική εκκλησία.⁷⁸ Αυτό ισχύει ακόμα περισσότερο για τη γαλλική περίπτωση, που βρίσκεται στο επίκεντρο της ανάλυσης του Στέρνχελ. Παρά τα φασιστικά του γνωρίσματα, το καθεστώς του Βισί παραμένει προσκολλημένο σ' ένα παλινορθωτικό, αυταρχικό και παραδοσιοκρατικό σχέδιο («Εθνική Επανάσταση») που, υπογραμμίζει ο Ρόμπερτ Ο. Πάξτον, «τοποθετείται φανερά πλησιέστερα στο συντηρητισμό παρά στο φασισμό».⁷⁹ Όλες οι δυνάμεις της άκρας δεξιάς και του γαλλικού εθνικισμού, από το μορασικό συντηρητισμό ως το φασισμό, συγκλίνουν, με βάση την κοινή απόρριψη του κοινοβουλευτισμού, στο καθεστώς του Βισί, μετατρέποντάς το σ' ένα μίγμα συντηρητισμού και φασισμού.⁸⁰ Εμβληματική, από την άποψη αυτή, είναι η ισπανική περίπτωση, αγνοημένη από τους τρεις ιστορικούς μας. Στην Ισπανία, συνυπάρχουν δυο συνιστώσες

77. Πρβλ. Franz Neumann, *Behemoth. Structure et pratique du national-socialisme 1933-1944* (1η έκδ. 1942), Payot, Παρίσι, 1987. Ο ρόλος των συντηρητικών ελίτ στην άνοδο του Χίτλερ στην εξουσία υπογραμμίζεται στο Ian Kershaw, *Hitler 1889-1936*, Flammarion, Παρίσι, 1998, κεφ. X [ελλ. μτφ. Στέφανος Ροζάνης, *Χίτλερ 1889-1936: Υβρις*, Scripta, 2005].

78. Για μια εφαρμογή του πολυκρατικού μοντέλου στην ιταλική περίπτωση, πρβλ. Nicola Tranfaglia, *La prima guerra mondiale e il fascismo*, ό.π., σελ. 498.

79. Robert O. Paxton, *La France de Vichy 1940-1944*, Seuil, Παρίσι, 1973, σελ. 222.

80. Πρβλ. την εισαγωγή στο Michel Winock (επιμ.), *Histoire de l'extrême droite en France*, Seuil, Παρίσι, 1993, σελ. 11-12.

στους κόλπους του φρανκισμού: από τη μία ο εθνικο-καθολικισμός, η συντηρητική ιδεολογία των παραδοσιακών ελίτ, από τους μεγαλοκτηματίες ως την εκκλησία, από την άλλη ένας εθνικισμός με ρητά φασιστικό προσανατολισμό –κοσμικός, μοντερνιστικός, ιμπεριαλιστικός, «επαναστατικός» και ολοκληρωτικός– που τον εκπροσωπεί η Φάλαγγα. Η πρώτη συνιστώσα διόλου δεν γοητευόταν από το μύθο ενός «νέου πολιτισμού», αφού ήθελε να αποκαταστήσει ένα ισπανικό μεγαλείο που προβαλλόταν όχι προς το μέλλον αλλά προς το παρελθόν, στον Siglo de oro, στον ισπανικό «χρυσό αιώνα». Η δεύτερη επιθυμούσε να οικοδομήσει ένα νεότερο και ισχυρό φασιστικό κράτος, ενσωματωμένο σε μια ολοκληρωτική Ευρώπη πλάι στην Ιταλία και τη Γερμανία, προϋπόθεση για την ιμπεριαλιστική του επέκταση σε Αφρική και Λατινική Αμερική. Ο Φράνκο έπαιξε το ρόλο του μεσολαβητή μεταξύ των δύο κατά τον εμφύλιο πόλεμο και στα πρώτα χρόνια του καθεστώτος του, το οποίο στη συνέχεια αναδιοργάνωσε, από το 1943, καθώς η ήττα των δυνάμεων του Άξονα διαγραφόταν στον ορίζοντα, σε καθαρά εθνικο-καθολικές βάσεις. Μερικοί ιστορικοί βλέπουν στη στροφή αυτή την αφετηρία μιας «καθολικοποίησης» της Φάλαγγας και μιας «αποφασιστοποίησης» του φρανκισμού.⁸¹ Συγκρούσεις μεταξύ συντηρητικού αυταρχισμού και φασισμού συνέβησαν και κατά τις δεκαετίες του 1930 και 1940, όπως το αποδεικνύουν η πτώση του Ντόλφους στην Αυστρία, το 1934, η εξόντωση της ρουμανικής Σιδηράς Φρουράς από το στρατηγό Αντονέσκου, το 1941, ή ακόμα η κρίση ανάμεσα στο ναζιστικό καθεστώς κι ένα μεγάλο μέρος της πρωσικής στρατιωτικής ελίτ (κρίση που εκδηλώθηκε με την απόπειρα εναντίον του Χίτλερ, το 1944). Μα οι συγκρούσεις αυτές δεν μπορούν καθόλου να κρύψουν τις στιγμές σύγκλισης που σημειώθηκαν προηγουμένως (μοιάζουν περισσότερο με εξαιρέσεις που επιβεβαιώνουν τον κανόνα).

81. Ismael Saz Campos, *Los nacionalismos franquistas*, ό.π., σελ. 369.

Μένει επίσης το πρόβλημα της βίας, την οποία απωθούν σε δεύτερο επίπεδο αυτές οι τρεις ερμηνείες του φασισμού που βασίζονται στην ιδεολογία, τις αναπαραστάσεις και την κουλτούρα. Οι τρεις συγγραφείς μας υπογραμμίζουν όλοι τη σημασία του μιλιταρισμού και του ιμπεριαλισμού, της βιταλιστικής λατρείας της μάχης και του πολεμοχαρού εθνικισμού στην καρδιά του φασισμού. Ο Μος αφιέρωσε εμπεριστατωμένες μελέτες στην ανάπτυξη του völkisch αντισημιτισμού, φωτίζοντας έτσι μια από τις ιδεολογικές προϋποθέσεις της «Τελικής λύσης». Ερμηνεύοντας τον Μεγάλο Πόλεμο, σαν βασική συνέπεια του οποίου υποδεικνύει την εξοικείωση των ευρωπαϊκών κοινωνιών στη βιομηχανική σφαγή, εντόπισε ένα κλειδί για την εξήγηση της ναζιστικής βίας κατά τη δεύτερη παγκόσμια σύρραξη. Όμως αυτές οι εύστοχες ιδέες δεν ενσωματώθηκαν στον ορισμό που δίνει για το φασισμό, ο οποίος περιορίζεται στην πολιτισμική του βάση, μυθική και συμβολική. Όσο για τον Τζεντίλε, αυτός υπογραμμίζει τη σημασία που είχε η δημιουργία της «Αυτοκρατορίας» για την αποπεράτωση του ιταλικού ολοκληρωτικού κράτους, χωρίς ωστόσο ν' αναρωτιέται για τους δεσμούς ανάμεσα στην ιδεολογία και τις πρακτικές του καθεστώτος. Ο Στέρνχελ, από τη μεριά του, παρακάμπτει το πρόβλημα καθώς, έχοντας αναγορεύσει το γαλλικό εθνικισμό του τέλους του 19ου αιώνα σε ιδεοτυπική εκδοχή του φασισμού, αποκλείει τη βία από τα συστατικά του στοιχεία (ή την περιορίζει σιωπηρά σε απλό επιφανόμενο, που απορρέει εντελώς φυσικά και άμεσα από την ιδεολογία). Κανένας από τους τρεις, στην ουσία, δεν θεωρεί τη βία εγγενές γνώρισμα του φασισμού, έτσι όπως εκδηλώθηκε με τη μορφή της μαζικής καταστολής, του συστήματος των στρατοπέδων συγκέντρωσης ή των πρακτικών εξόντωσης. Πρόκειται ωστόσο για μαζικό φαινόμενο, με έντονη παρουσία στην ιστορική συνείδηση και τη συλλογική μνήμη των ευρωπαϊκών κοινωνιών. Αλλά πώς μπορούμε να παραλείψουμε τη βία από τον ορισμό του ιταλικού φασισμού, που η ιστορική του τροχιά πλαισιώνεται από

βία, όμως
σημασία
= το
φασιστικό!

δύο εμφύλιους πολέμους, ο ένας αφανής (1922-1925) και ο άλλος ιδιαίτερα φονικός (1943-1945), ενώ περιλαμβάνει έναν αποικιακό πόλεμο που γρήγορα πήρε τα γνωρίσματα γενοκτονίας (1935);⁸² Πώς μπορούμε να παραλείψουμε τη βία στην περίπτωση του ναζισμού, χαρισματικού καθεστώτος που γνώρισε μια διαδικασία συνεχούς ριζοσπαστικοποίησης, από τη γέννηση του μέχρι την πτώση του, μέσα σε μια αποθέωση του τρόμου και της εξολόθρευσης;⁸³ Πώς μπορούμε να παραλείψουμε τη βία από τον ορισμό του φρανκισμού, γεννημένου κι αυτού με τη σειρά του από έναν εξαιρετικά φονικό εμφύλιο πόλεμο, που τον ακολούθησε μια δεκαετία συστηματικής καταστολής, σημαδεμένη από δεκάδες χιλιάδες εκτελέσεις, συχνά εξωδικαστικές, και από τη δημιουργία ενός πολύ εκτεταμένου συστήματος στρατοπέδων καταναγκαστικής εργασίας;⁸⁴

Όμως η βία δεν βρίσκεται ποτέ στο επίκεντρο του στοχασμού

82. Βλ., για παράδειγμα, Angelo Del Boca (επιμ.), *I gas di Mussolini. Il fascismo e la guerra d'Etiopia*, Editori Riuniti, Ρώμη, 1996. Σχετικά με τη φασιστική γενοκτονία στην Αιθιοπία, πρβλ. Pierre Milza, *Mussolini, Fayard*, Παρίσι, 1999, σελ. 672-673, και Nicola Labanca, «Il razzismo coloniale italiano», στο Alberto Burgio (επιμ.), *In nome della razza. Il razzismo nella storia d'Italia 1870-1945*, Il Mulino, Μπολόνια, 1998, σελ. 145-163. Σχετικά με την ιστοριογραφική απώθηση της βίας του ιταλικού φασισμού, πρβλ. Ruth Ben-Ghiat, «A lesser evil? Italian fascism in/and the totalitarian equation», στο Helmut Dubiel & Gabriel Motzkin (επιμ.), *The Lesser Evil. Moral Approaches to Genocide Practices in a Comparative Perspective*, Frank Cass, Λονδίνο, 2004, και Filippo Focardi, «"Bravo italiano" e "cattivo tedesco". Riflessioni sulla genesi di due immagini incrociate», *Storia e memoria*, 1996, τχ. 1, σελ. 55-83. Η βία του φασισμού κατέχει εντούτοις πολύ περιορισμένο χώρο στη γιγάντια βιογραφία του Μουσολίνι από τον Ρέντσο Ντε Φελίτσε.

83. Enzo Traverso, *La Violence nazie. Une généalogie européenne*, La fabrique, Παρίσι, 2002 [ελλ. μτφ. Νίκος Κούρκουλος, *Οι ρίζες της ναζιστικής βίας. Μια ευρωπαϊκή γενεαλογία*, Εκδόσεις του Εικοστού Πρώτου, 2013].

84. Βλ. Julián Casanova (επιμ.), *Morir, matar, sobrevivir. La violencia en la dictadura de Franco*, Crítica, Βαρκελόνη, 2002, και Carme Molinero & Margarida Sala (επιμ.), *Una inmensa prisión. Los campos de concentración y las prisiones durante la guerra civil y el franquismo*, Crítica, Βαρκελόνη, 2003.

του Μος. Ο παλιός του μαθητής Στίβεν Ασχάιμ έχει ασφαλώς δίκιο όταν διευκρινίζει ότι, για τον αμερικανό ιστορικό, τα στρατόπεδα εξόντωσης ήταν απλώς μια «τεχνική» πλευρά του ναζισμού, ενώ όλο του το έργο πάσκιζε να κατανοήσει το νοητικό και πολιτισμικό υπόβαθρο της ναζιστικής βίας.⁸⁵ Ανάμεσα στην ιδεολογία, την κουλτούρα και την πολιτική εξόντωσης παραμένει εντούτοις μια απόσταση, που τα έργα του δεν προσπάθησαν ποτέ να την καλύψουν. Στο τελευταίο του έργο, ο Μος μοιάζει να περιορίζει τη σύγκριση μεταξύ φασισμού και ναζισμού, ως προς το επίπεδο της βίας, στον «πιο ανθρώπινο» χαρακτήρα του ιταλού δικτάτορα σε σχέση με τον γερμανό ομόλογό του.⁸⁶ Ο Τζεντίλε πάλι, σε αντίθεση με τον δάσκαλό του, τον Ρέντσο Ντε Φελίτσε, που υπογράμμιζε ότι η φασιστική Ιταλία παραμένει εκτός της «σκοτεινής ζώνης» του Ολοκαυτώματος,⁸⁷ αποφεύγει αυτού του είδους τις συγκρίσεις που, κάτω από την πέννα ενός Ιταλού, κινδυνεύουν να πάρουν απολογητικές αποχρώσεις. Υπογραμμίζει πολύ ξεκάθαρα την ανικανότητα του Μος να διακρίνει ένα από τα συστατικά στοιχεία του φασισμού στη «στρατιωτικοποίηση της πολιτικής». ⁸⁸ Στα δικά του έργα, από την άλλη, δεν φαίνεται να ενδιαφέρεται καθόλου για τη βία του ιταλικού φασισμού.

Μια ερμηνεία του φασισμού από το εσωτερικό, ξεκινώντας από τη γλώσσα, την κουλτούρα, τις δοξασίες, τα σύμβολα και τους μύθους των πρωταγωνιστών του, επιτρέπει να κατανοήσουμε κάποιες ουσιαστικές πλευρές αυτής της ιστορικής εμπειρίας. Ένα εξωτερικό βλέμμα που, απορρίπτοντας εκ των προτέρων κάθε ενσυναίσθηση του ιστορικού με το αντικείμενο της μελέτης του, αντικαθιστά την προσπάθεια για κατανόηση με μια

85. Steven E. Aschheim, «Introduction», στο *What History Tells*, ό.π., σελ. 6.

86. George L. Mosse, *La Révolution fasciste*, ό.π., 65-70.

87. Πρβλ. τη συνέντευξη του Ρέντσο Ντε Φελίτσε στο Jader Jacobelli (επιμ.), *Il fascismo e gli storici oggi*, Laterza, Μπάρι-Ρώμη, 1988, σελ. 6.

88. Emilio Gentile, «A provisional dwelling», στο *What History Tells*, ό.π., σελ. 102.

ηθικοπολιτική κρίση, είναι καταδικασμένο να μην αντιληφθεί τη φύση του φασισμού. Αυτή η πεποίθηση οδήγησε τους Ντε Φελίτσε, Μος και Τζεντίλε να απορρίψουν την αντιφασιστική ερμηνεία του φασισμού. Τα αποτελέσματα της προσέγγισης αυτής στάθηκαν αντιφατικά, παράγοντας αφενός νέες, καινοτόμες ιδέες αλλά και προκαλώντας εντυπωσιακές τυφλώσεις. Όταν περιορίζουμε το φασισμό στην κουλτούρα του και στο φαντασιακό του, η βία του παραμένει συμβολική. Για να αντιληφθούμε τη πραγματική εμβέλεια της φασιστικής βίας, πρέπει να υιοθετήσουμε μια άλλου τύπου ενσυναίσθηση, που να στρέφεται τούτη τη φορά προς τα θύματά του. Αυτονόητο είναι ότι αυτό επιβάλλει την υιοθέτηση μιας επιστημολογικής στάσης που να συνδέεται με την παράδοση του αντιφασισμού. Ο συχνά ιδεολογικός χαρακτήρας αυτής της παράδοσης και οι καταχρήσεις των οποίων στάθηκε πηγή κατά το παρελθόν, όταν αντικατέστησε την ιστορική ανάλυση με την ηθική κρίση, δεν μπορούν να δημιουργούν αμφιβολίες για την ορθότητα πολυάριθμων μελετών που συνδέονται μαζί της.

Ο Στέρνχελ, από την άλλη, περιορίζεται στον εντοπισμό ενός ιδεολογικού διαχωρισμού. Κατά τη γνώμη του, «ο φασισμός δεν θα μπορούσε με κανένα τρόπο να ταυτιστεί με το ναζισμό», θεμελιωμένο πάνω στο βιολογικό ντετερμινισμό. Οι δυο τους παρουσιάζουν ασφαλώς κοινά γνωρίσματα, διαχωρίζονται όμως σ' αυτό το αποφασιστικό σημείο. Ο βιολογικός ρατσισμός είναι αναμφίβολα παρών στο γαλλικό φασισμό, μόνο όμως με το ναζισμό γίνεται «από μόνος του το άλφα και το ωμέγα μιας ιδεολογίας, ενός κινήματος κι ενός καθεστώτος». ⁸⁹ Στο σημείο αυτό, ο Στέρνχελ προσεγγίζει τον Ντε Φελίτσε, που επέμεινε πάντα στις επαναστατικές και αριστερές ρίζες του ιταλικού φασισμού, σε αντιπαράθεση με τις ρομαντικές και αντιδραστικές ρίζες του να-

89. Zeev Sternhell, «Le concept de fascisme», *Naissance de l'idéologie fasciste*, ό.π., σελ. 19-20.

ζισμού: Στη γραμμή που χάραξε ο Γιάκομπ Λ. Ταλμόν, ο Ντε Φελίτσε παρέπεμπε το φασισμό και το ναζισμό σε δυο διακριτές μορφές ολοκληρωτισμού, η μία αριστερή και η άλλη δεξιά, η μία προερχόμενη από το γιακωβινισμό και η άλλη από το ρατσισμό. ⁹⁰ Η παρατήρηση του Στέρνχελ, πάντως, εντάσσεται σε μια σφαιρική άποψη που τελικά αποδεικνύεται πολύ προβληματική. Από τη μία, επιτρέπει να συλλάβουμε την ιστορική μοναδικότητα του ναζιστικού αντισημιτισμού, συνδυασμένου με μια κοσμοθεωρία θεμελιωμένη στη φυλετική βιολογία, ο οποίος κατάληξε σε μια πρακτική βιομηχανικής εξόντωσης που παραμένει αποκλειστικό γνώρισμά του. Από την άλλη, αρνείται το γεγονός ότι ο ναζισμός ανήκε στην πολιτική οικογένεια των φασισμών, μια ευρωπαϊκή οικογένεια που γνώρισε διάφορες παραλλαγές, που δεν αποκλείει βέβαια την ιδιαιτερότητα κάθε καθεστώτος, αλλά που αποτελεί εντούτοις την κοινή τους μήτρα. Στην Ευρώπη της δεκαετίας του 1930, ο φασισμός αποτελούσε κυρίως ένα «μαγνητικό πεδίο», στους κόλπους του οποίου έλκονταν διανοούμενοι, καθώς και κινήματα, κόμματα και καθεστώτα. ⁹¹ Το καθένα έφερνε εκεί τις δικές του εθνικές παραδόσεις και καθόριζε τη δόση του μίγματος μεταξύ συντηρητισμού και νεοτερικότητας, επανάστασης και αντεπανάστασης, εθνικισμού και μπεριαλισμού, αντισημιτισμού και ρατσισμού, αντιφιλελευθερισμού και αντικομμουνισμού που βρισκόταν στην καρδιά κάθε μορφής φασισμού. Το καθένα επεξεργαζόταν τους μύθους και τα σύμβολά του, το καθένα τα μετάφραζε έτσι σε πολιτικές πρακτικές. Ο φασιστικός «εμποτισμός», για να χρησιμοποιήσουμε την ορολογία του Στέρνχελ, δεν παίρνει πάντα τη μορφή καθεστώτος, αλλά όπου συμβαίνει αυτό, η μαζική βία είναι πάντα παρούσα.

90. Renzo De Felice, *Intervista sul fascismo* (1975), Laterza, Μπάρι-Ρώμη, 2001, σελ. 105-106.

91. Philippe Burrin, «Le champ magnétique des fascismes», *Fascisme, nazisme, autoritarisme*, Seuil, Παρίσι, 2000, σελ. 211-246.

Δημόσια χρήση της ιστορίας

Αν βάλουμε δίπλα-δίπλα τις ερμηνείες του φασισμού και την επίδρασή τους στην ιστορική συνείδηση και τη συλλογική μνήμη των χωρών όπου οι ερμηνείες αυτές είχαν μεγαλύτερη πρόσληψη, το τοπίο παρουσιάζει έντονες αντιθέσεις. Ο Μος άνοιξε το δρόμο και η ιστοριογραφία, σήμερα, του αναγνωρίζει ομόφωνα το ρόλο του πρωτοπόρου. Οι μελέτες του συνόδεψαν την άνθηση της μνήμης του Ολοκαυτώματος στο δυτικό κόσμο και έγιναν δεχτές σαν απαραίτητη προσπάθεια για να κατανοηθεί ο ναζισμός, η κουλτούρα του, καθώς και το ιστορικό υπόβαθρο των εγκλημάτων του. Η κατάσταση του, εξόριστος γερμανοεβραϊός διανοούμενος, δεν επέτρεψε να πλανιέται τίποτα το διαφορετικό ως προς το νόημα των προσπαθειών του για κατανόηση του φασισμού από το εσωτερικό, ενεργώντας με ενσυναίσθηση. Όπως βεβαίως σε μια συνέντευξη, λίγο πριν το θάνατό του, το Ολοκαύτωμα αμφισβητούσε τον ευρωπαϊκό πολιτισμό στο σύνολό του, να γιατί, πρόσθετε, «όλα μου τα έργα θίγουν με τον ένα ή τον άλλο τρόπο την εβραϊκή καταστροφή της εποχής μου».⁹²

Η υποστήριξή του στην «αντι-αντιφασιστική» εκστρατεία του Ντε Φελίτσε και των μαθητών του, απεναντίας, δεν ήταν το ίδιο διαυγής. Στην Ιταλία, η ανανέωση των ερμηνευτικών μοντέλων του φασισμού εντάχθηκε σ' ένα πολιτισμικό και πολιτικό πλαίσιο σηματοδεδιμένο από την αμφισβήτηση της ηθικής και πολιτικής νομιμοποίησης του αντιφασισμού. Οι μελέτες που εστίαζαν στην πολιτισμική και συμβολική διάσταση του φασισμού συνοδεύτηκαν από την αποπολιτικοποίησή του ως αντικείμενο μνήμης. Κι ακριβώς πίσω από το προκάλυμμα της νεοθετικιστικής διεκδίκησης για μια «επιστημονική» και αποπολιτικοποιημένη μελέτη της ιστορίας του φασισμού πραγματοποιήθηκε, με την ευλογία της δεξιάς και των μίντια, η «συμφιλίωση» του

92. Steven E. Aschheim, «George L. Mosse at 80», ό.π., σελ. 301.

έθνους με το παρελθόν του. Το σύνορο ανάμεσα σε κατανόηση και νομιμοποίηση σιγά-σιγά έγινε πολύ ρευστό. Η ιερωργία του φασισμού εντάχθηκε στην εθνική κληρονομιά, ενώ ο αντιφασισμός έχασε το κύρος του και αποδόθηκε στη δράση μιας μειοψηφίας. Στην προοπτική αυτή, ο φασισμός ενσαρκώνει την εθνική μνήμη ενώ ο αντιφασισμός, γεννημένος μετά την 8η Σεπτεμβρίου 1943, θεωρείται προϊόν του «θανάτου της πατρίδας».⁹³ Στη μιντιακή βουλγακάτα - που δεν πρέπει να τη συγχέουμε με το έργο του Ντε Φελίτσε, παρότι ο τελευταίος την έχει ενθαρρύνει -⁹⁴ η βία του φασισμού μπαίνει εντός παρενθέσεων, οι γενοκτονικές πλευρές της στην Αφρική έχουν σβηστεί και η συνηγορία του στην εξολοθρευτική πολιτική του ναζισμού σχετικοποιήθηκε. Η βία της Δημοκρατίας του Σαλό διαχωρίστηκε από την ιστορία του φασισμού και απομονώθηκε στο πλαίσιο του ιταλικού εμφύλιου πολέμου του 1943-1945, ή εξηγήθηκε σαν αντίδραση στην αντιφασιστική βία (που χαρακτηρίζεται, ανάλογα με τις προτιμήσεις, κομμουνιστική, ολοκληρωτική ή αντεθνική). Στην Ιταλία, ο Ντε Φελίτσε συμφιλίωσε τον Μος και το Νόλτε.⁹⁵ Σ' αυτά τα συμφραζόμενα εντάσσεται η πρόσληψη του έργου του Τζεβνίλε. Πρωτότυπη και καινοτόμα, η μελέτη του για τη φασιστική κουλτούρα κινδυνεύει να αποκαλυφθεί το ίδιο μονόπλευρη με τις κυρίαρχες στα χρόνια μετά τον πόλεμο, αντιφασιστικές ερμηνείες του φασισμού, τις οποίες προτίθεται τώρα να ξεπεράσει. Για να κατανοήσουμε το φασισμό, δεν αρκεί να μελετήσουμε τις «αυτοπαρουσιάσεις» του, όπως δεν αρκεί να τον περιορίζουμε

93. Renzo De Felice, *Mussolini l'alleato. La guerra civile 1943-1945*, Einaudi, Torino, 1997, σελ. 86-87. Βλ. επίσης Ernesto Galli della Loggia, *La morte della patria*, Laterza, Μπάρι-Ρώμη, 1996.

94. Gianpasquale Santomassimo, «Il ruolo di Renzo De Felice», στο Enzo Collotti (επιμ.), *Fascismo e antifascismo. Rimozioni, revisioni, negazioni*, Laterza, Μπάρι-Ρώμη, 2000, σελ. 415-432, και Nicola Tranfaglia, *Un passato scomodo. Fascismo e postfascismo*, Laterza, Μπάρι-Ρώμη, 1996, σελ. 98.

95. Πρβλ. Pier Paolo Poggio, «La ricezione di Nolte in Italia», στο Enzo Collotti (επιμ.), *Fascismo e antifascismo*, ό.π., σελ. 317-414.

στην εικόνα που δίνουν γι' αυτόν οι εχθροί του. Όπως του έχουν προσάψει οι κριτικοί του, μια τέτοια μέθοδος που συνίσταται στο να ευνοεί την «κατά γράμμα ερμηνεία» της φασιστικής αγόρευσης κινδυνεύει συχνά να πέσει στην παγίδα του «να μη βλέπει τη διαφορά που υπάρχει ανάμεσα στις λέξεις και τα γεγονότα» – στην πραγματικότητα, ταυτίζει την κοινωνία με το καθεστώς και το καθεστώς με την εξωτερική του πρόσοψη.⁹⁶

Οι εργασίες του Στέρνχελ είχαν πολύ διαφορετικά αποτελέσματα, καθώς ανατάραξαν με πολύ θετικό τρόπο την παλιά ιστοριογραφική συναίνεση σχετικά με την ανυπαρξία γαλλικού φασισμού και στάθηκαν μια από τις σηµαδιακές στιγµές της απόπνισης του «συνδρόµου» του Βισί.⁹⁷ Ως τα μέσα της δεκαετίας του 1970, η θέση του Ρενέ Ρεμόν υπέρ της γαλλικής ανοσίας απέναντι στο φασισμό – που θεωρούνταν φαινόμενο ξένο προς τις τρεις παραδόσεις της εθνικής δεξιάς (νομιμομόρφρονες βασιλικοί, ορλεανιστές και βοναπαρτιστές) –⁹⁸ είχε συντροφέψει τη λήθη του Βισί. Πλάι σε άλλους ιστορικούς, από τον Ρόμπερτ Ο. Πάξτον ως τον Μάικλ Μάρους, ο Στέρνχελ άνοιξε και πάλι τη σχετική συζήτηση.⁹⁹ Έδειξε ότι, αντί να είναι απλό ατύχημα στη διαδρομή, λόγω της ήττας και της γερμανικής κατοχής, το καθε-

96. Robert J. B. Bosworth, *The Italian Dictatorship. Problems and Perspectives in the Interpretation of Mussolini and Fascism*, Arnold, Λονδίνο, 1998, σελ. 21. Σύμφωνα με τον Μπόσγουορθ, η ιταλική ιστοριογραφική σχολή του Ντε Φελίτσε πραγματοποίησε έτσι μια παράδοση σύζευξη ανάμεσα σε μια «νεοραγκείκη» σύλληψη της ιστορικής έρευνας και τη μεταμοντέρνα θεώρηση της ιστορίας ως απλής αγορευτικής αφήγησης (σελ. 26).

97. Henry Rousso, *Le Syndrome de Vichy de 1944 à nos jours*, Seuil, Παρίσι, 1990.

98. René Rémond, *Les Droites en France*, Aubier, Παρίσι, 1982 (η πρώτη έκδοση κυκλοφόρησε το 1954). Η συζήτηση συνοψίζεται στο Michel Dobry, «La thèse immunitaire face aux fascismes. Pour une critique de la logique classificatoire», στο *Le Mythe de l'allergie française au fascisme*, ό.π., σελ. 17-67.

99. Michael Marrus & Robert O. Paxton, *Vichy et les Juifs*, Calmann-Lévy, Παρίσι, 1981.

στώς του Βισί ήταν προϊόν μιας σαφώς εγχώριας ιστορίας, στην οποία είχαν συγκλίνει πολλά ρεύματα σκέψης, ριζωμένα στη γαλλική κουλτούρα για σχεδόν μισό αιώνα. Η θέση του Στέρνχελ σημάδεψε μια καμπή και κατέχει σήμερα μια θέση απαραίτητη στην ιστοριογραφική συζήτηση. Η συζήτηση αυτή πολύ απέχει από το να κλείσει, όμως η παραδοσιακή άποψη μιας γαλλικής κουλτούρας «αλλεργικής» προς το φασισμό έχει σταδιακά εγκαταλειφθεί, μετά από διάφορες φάσεις «προσαρμογών», «αναθεωρήσεων» και «διορθώσεων».¹⁰⁰ Η ιδέα μιας γαλλικής καταγωγής του φασισμού παραμένει εξαιρετικά αμφιλεγόμενη, όμως η αναγνώριση της ύπαρξης ενός γαλλικού φασισμού είναι σήμερα σχεδόν ομόφωνη.

100. Michel Dobry, «La thèse immunitaire», ό.π., σελ. 19.